

čeština doma a ve světě

ROČNÍK X

ÚSTAV
ČESKÉHO
JAZYKA
A TEORIE
KOMUNIKACE
FILOZOFICKÉ
FAKULTY
UNIVERZITY
KARLOVY

Vydává čtyřikrát ročně
Filozofická fakulta UK v Praze, Centrum DeskTop publishing
(technické zpracování Drahomíra Marešová)
v nákladu 400 výtisků

Redakční rada:

Jaroslav Bartošek, František Fröhlich, Milan Jelínek,
Zdena Palková, Vladimír Smetáček, † Alexandr Stich,
Dušan Šlosar, Ivan Vyskočil, Jiří Žáček

Redigují členové Ústavu českého jazyka a teorie komunikace FF UK:
ROBERT ADAM (výkonný redaktor), Dagmar Čapková, Eva Hošnová,
Marie Komorná, Karel Kučera, Alena Macurová, Petr Mareš, Iva Nebeská,
Lenka Okrouhlíková, Jiří Rejzek, Lucie Saicová Římalová, Karel Šebesta,
Jasňa Šlédrová, OLDŘICH ULÍČNÝ (vedoucí redaktor), Irena Vaňková

Redaktorky čísla: IVANA BOZDĚCHOVÁ, ALENA NOVÁKOVÁ

Grafické zpracování Peter Balhar

Adresa redakce:

ÚČJTK FF UK, nám. J. Palacha 2, 116 38 Praha 1
Telefon: 221 619 210

ISSN 1210-9339

Cena výtisku je 30 Kč + 5% DPH

Objednávky vyřizuje

ediční oddělení FF UK, nám. J. Palacha 2, 116 38 Praha 1,
tel. 221 619 298

Podávání novinových zásilek

povolila Česká pošta, s. p., odštěpný závod Praha,
čj. nov. 5423/95 ze dne 26. 9. 1995

ČEŠTINA

DOMA A VE SVĚTĚ

Náš časopis končí tímto číslem desátý rok své existence. Začali jsme sešitem sestaveným u příležitosti olomoucké konference Spisovná čeština a jazyková kultura 1993 (viz i stejnojmenný sborník z roku 1995) a po deseti letech konstatujeme výkon s více než dvěma tisícovkami stran odborných a popularizačních textů.

K nejzávažnějším tématům uplynulých let patří bezesporu pravopisná reforma, název Česko, práce s českým jazykovým korpusem, jazyk médií, čeština jako jazyk cizí, neverbální komunikace, čeština v komunikaci neslyšících, zvuková stránka jazyka televizních moderátorů a další.

Zkušenosti ukazují, že napříště bude nutné věnovat větší a systematictější pozornost jazykové a mluvní kultuře v oficiálních veřejných komunikačních situacích a rozšířit naši tematiku o oblast administrativní, direktivní a odborné komunikace psané a mluvené.

Zvláštní pozornosti bude vyžadovat čeština při výuce zvláště nefilologických předmětů na základní a střední škole; zdá se, že mluvená spisovná čeština se i tu v souladu s úpadkem komunikačních norem stává ohroženým druhem. Pokleslé mluvě televizních profesionálů se budeme muset věnovat bez ohledu na výklady, že se takto děje jazykový vývoj; této „přirozenosti“ je totiž nadřazena vyšší funkce jazyka, funkce národně, a dokonce i státně integrující.

Se smutkem, ale i s vědomím uspokojení nad dílem velkého lingvisty věnujeme toto jubilejní číslo nedávno zesnulému představiteli české lingvistické bohemistiky panu PhDr. Miloši Dokulilovi. DrSc. Jeho svěží a inspirativní pohled na jazyk i na svět ho neopustil ani při letošních devadesáti letech. Význam jeho prací zvláště z oblasti teorie slovotvorby a gramatiky přesahuje hranice české a slovenské a zasahuje nejen do světové slavistiky, a proto články jemu věnované jsou tentokrát i povahy teoretičtější, než bývá v našem čtvrtletníku zvykem. Nezapomínejme však, že dr. Dokulil se popularizační činnosti nebránil, o čemž svědčí řada jeho publikovaných jazykových koutků a drobností. I v tomto spojení hluboké teoretické výzbroje s vědomím služby veřejnosti je nám dr. Dokulil stále vzorem.

V této souvislosti se patří představit rovněž nadějnou novou generaci, zvláště je-li spjata se studentskými workshopy, o nichž v ČDS pravidelně referujeme. Z absolventů Ústavu českého jazyka a teorie komunikace FF UK, který náš časopis rediguje, je již sedm úspěšnými postgraduaty zahraničních univerzit. V USA studují tři (MIT, Princeton), v Německu tři (Lipsko, Tübingen), v Nizozemí jedna. Dva studenti pak byli přijati do pregraduálu na fakultu obecné lingvistiky v Tromsø v Norsku. Dojmy některých z nich uveřejňujeme v tomto čísle (v čísle 1 letošního ročníku jsme publikovali postřeh Marie Nilsenové, doktorandky univerzity v Amsterdamu).

Děkujeme všem, kdo se na vydávání časopisu podíleli, především autorům, redakci a redakční radě. Dík patří též vedení Filozofické fakulty, které vydávání našeho časopisu v drtivé míře sponzoruje, Centru Desktop v čele s paní D. Marešovou, a grafikům A. Holé a P. Balharovi, bez jejichž vynalézavosti by časopis neměl svoji nynější úroveň.

Přejme si zdar do dalších let.

Oldřich Uličný
vedoucí redaktor

Za laskavé zapůjčení fotografie dr. Dokulila děkujeme dr. Z. Hruškové.

M. DOKULIL JAKO OSOBNOST

Proslov na zahájení zasedání JS, PLK a ÚJČ 6. června 2002

Vážené kolegyně, vážení kolegové,

dovolte mi, abych Vás přivítala na společném zasedání Jazykovědného sdružení, Pražského lingvistického kroužku a Ústavu pro jazyk český. Především chci ovšem co nejsrdečněji přivítat našeho jubilanta, doktora Miloše Dokulila, DrSc., který přijal naše pozvání, čemuž jsme všichni velice rádi. Myslím, že na prvním místě se poctění cítí pracovníci ÚJČ, pro něž je dr. Dokulil nezapomenutelným vzorem vědeckého pracovníka, vysoce respektovaným doyenem ředitelů ÚJČ, k němuž si dosud mnozí pracovníci ústavu chodí vyslechnout jeho názor na aktuální lingvistické otázky. Bohužel jsem nezažila dobu, kdy pracovníci Ústavu pro jazyk český měli možnost setkávat se s dr. Dokulilem denně, ale vím, jak vzpomínají na jeho vědecký intelekt i lidskou laskavost, pracovitost, výkonnost i bytostnou potřebu vyrovnávat se s těžkostmi, jež s sebou přináší život soukromý a vědecký. Ty vědecké řešil dr. Dokulil ve spěchu lingvistiky, rozvíjené nejen v ústavu, ale i v celé bohemistické a širší lingvistické obci, mj. i v tehdejší Jazykovědném kolegiu, které dr. Dokulil po několik let řídil. Neměla jsem příliš mnoho možností setkávat se s dr. Dokulilem osobně, měla jsem však možnost setkávat se s ním na stránkách jeho vědeckých prací a o tomto svém setkávání, pro mne velmi významném, bych chtěla na úvod říci několik poznámek. Budou to celkem čtyři zastavení, která jsem vybrala z toho více než čtvrtstoletí, po které lingvistické práce dr. Dokulila studuji.

Zastavení první je z doby mých studií, kdy na mne silně zapůsobila Dokulilova Teorie odvozování slov. Lingvistika si mne tehdy začala získávat jako věda schopná nalézt v jazyce systém a odhalit jeho vnitřní strukturu. Fascinovala mne tím, že odhalovala systém a strukturu způsobem nečekaným, pro běžného uživatele neevidentním. Užívala jsem česká slova, z nichž řada je odvozených, ale že jsou vystavěna jako kombinace onomaziologické báze a onomaziologického příznaku, to jsem si uvědomila až díky výkladu Dokulilovu. Jazyková kategorizace a její netriviální vazba na mentální

kategorizaci – to byla myšlenka, jež byla u Dokulila nejen vyložena, ale systematicky dokumentována. Nabídne-li nám četba vědecké literatury, a pro mne lingvistické literatury, nečekané osvícení a vhled do něčeho, čím denně bezděčně zacházíme, nabídne-li nám chvíli prozření, je to zážitek, pro který myslím lingvistickou literaturu čteme. Takový zážitek mi do té doby nabízel například četba Jakobsonových lingvistických prací a musím říct, že se stejným pocitem jsem četla i výklady Dokulilovy. S chutí jsem se naučila celou systematiku tvoření slov, nebylo to dokonce vůbec obtížné, protože je-li systém tak uspořádaný, jako ve výkladu Dokulilově, jeví se jako zcela logický a dokonce se zdá, že je to něco zcela samozřejmého, co jste ve skutečnosti dávno věděli, jen jste si to neuvědomovali.

Zastavení druhé, s prvním těsně související. Umění nahlížet pod povrch věcí, a to nejen v oblasti pojmenování, ale i usouvztažnění, jsem pak později ocenila při četbě Dokulilových statí věnovaných sémantice jazykového znaku, netriviálně pojatému vztahu jazykového znaku, pojmu a mimojazykové skutečnosti. Dokulilův intelekt nemohl přistoupit na žádnou jednostrannost, mechaničnost, zjednodušení. Zdálo se mi, že rozumím jeho teorii jazyka, zejména mne oslovovaly takové Dokulilovy pojmy, jako je jazykové přehodnocování skutečnostních obsahů, jazykové uchopování skutečnosti, obsah v zrcadle formy, transpozice obsahu prostřednictvím formy v jazykový význam aj., které vytvářely původní českou paralelu k znakovým teoriím například Ogden-Richardsovým. Oceňovala jsem tedy dr. Dokulila především jako sémiotika a teoretika jazyka, o jehož poctivé úsilí nalézt povahu jazykového ztvárnění (konstrukce) světa se lze opřít.

Třetí zastavení, s předchozími opět související. Dokulilovu poctivému úsilí vědecky postihnout povahu jazyka jako systému a struktury a věnovat se výkladu jeho jednotlivých jevů zcela nutně odpovídá Dokulilův výkladový jazyk. Protože Dokulilovo vidění jazyka a uvažování o jazyce je pravým opakem vidění zjednodušujícího a zplošťujícího, směřuje ke zobecněním a zároveň je velmi jemně diferencující a odstiňující, je takový i jeho výkladový styl. Když jsme se snažili vystihnout s prof. Danešem v několika článcích a pak v knížce *Jak napsat odborný text* znaky českého výkladového stylu, opíraje se o styl vynikajících českých jazykovědců, byl nám Dokulilův výkladový jazyk jasnou ukázkou snahy zachytit složitost vykládaného jevu a nic nezjednodušovat; ostře kontrastoval s dnes často proklamovaným doporučením, aby jedna věta vyjadřovala jen jednu myšlenku a jedno hledisko a aby takto stavěné věty lineárně následovaly za sebou. Dokulilova věta bývá naopak silně hierar-

chizována. Na hierarchičnost Dokulilova výkladového jazyka upozorňoval už Hausenblas v jubilejní stati (*Slovo a slovesnost* 1982, s. 340–344), v níž zároveň zmiňuje explicitnost Dokulilova jazyka. Dokulilův soud o jazyce skutečně jako by nechtěl zamlčet nic ze složitosti vykládaného jevu; Dokulil jej vidí komplexně a zároveň nechce nechávat stranou jevy, které věc dokumentují, nebo ukazují jinam. Výsledkem je, jak uvádí Hausenblas, relativně objemná a vnitřně bohatě strukturovaná stavba souvětí, spojení vysoké obecnosti s různými formami konkretizace, nejednou i vyjádření obrazné. Stavbou Dokulilových souvětí, která jsou často plná přístavek, parentezí, čárek, středníků, pomlček a zpřesňujících konstrukcí v závorkách, jsme demonstrovali blízkost českého intelektuálního stylu Dokulilova typu normám německého vědeckého vyjadřování, v němž jde především o zachycení hierarchizované myšlenkové struktury; v ní není nic ponecháno náhodě a vše je dokonale skloubeno. V analýzách tohoto slohu jsme rovněž ukazovali, jak Dokulilovy soudy dobře znějí převedeny do němčiny (zásluhou samotného autora) a jak je naopak nutné je rozdělit, rozparcelovat, a tím zbavit výpovědní bohatosti, chceme-li je převést do angličtiny, zvyklé na přímočařejší a linearizovanější vyjádření. To vůbec není náhoda, že dr. Dokulil byl druhým oborem germanista, to jeho vědecký teoretický typ formovalo, pokud mi dr. Dokulil dovolí poněkud smělou charakteristiku jeho vědecké osobnosti.

Zastavení čtvrté. K některým Dokulilovým statím se při různých příležitostech vracím a naposledy jsem četla před krátkou dobou znovu jeho stať *K otázce morfologických protikladů* s podtitulem *Kritika předpokladu binárních korelací v morfologii češtiny* (*Slovo a slovesnost* 1958, s. 81–103). Podrobil v ní analýze Jakobsonovu teorii obecných významů příznakového a nepříznakového členu gramatických kategorií a na příkladu fungování několika českých slovesných kategorií a jedné kategorie jmenné (čísla) vyložil, do jaké míry je předpoklad binárních korelací uvnitř jednotlivých kategorií platný či výstižný. Dokulil připouští, že rozdíly mezi jeho a Jakobsonovým pojetím mohou být dány i rozdílnou sémantikou těchto kategorií v češtině a ruštině; i tato konkrétní se berou v úvahu, ale celkově jde přece jen o to, podrobit zkoumání sám předpoklad binárních korelací. Přestože jsme v duchu závěrů této Dokulilovy stati byli na rusistice vychováni, neboť tato stať silně ovlivňovala a formovala lingvistické postoje bohemistů i rusistů (také jsem v tomto duchu později psala práci o kategorii času v ruštině), teprve s odstupem času jsem snad s to rekonstruovat význam této stati a to, o čem svědčí. Pro Dokulila jakožto lingvistu tvůrčího teoretického typu se sklonem ke komplexnímu pohledu na jazyk a odhalování jeho strukturovanosti musely být Jakobsonovy názory, jak dnes říkáme, výzvou, s níž se dokázal vyrovnat s obrovskou a přesvědčivě formulovanou

lingvistickou erudicí a zároveň citlivostí pro jazyková fakta. Prof. Daneš, když někdy charakterizuje lingvistické osobnosti Romana Jakobsona a Viléma Mathesia, zdůrazňuje Jakobsonovu divinaci vedoucí k teoretickým tahům, jež vyžadují hnát jazyková fakta jedním směrem, a naopak Mathesiovu snahu o přiléhavost teoretických soudů jazyku. Řekla bych tedy, že Dokulilův teoretický typ, i když mne na počátku zaujal právě svými nápaditými lingvistickými tahy vedenými prostorem jazyka, má přece jen blíže k Mathesiovi, jeho uměřenosti a snaze nezpronevěřit se povaze jazyka.

Protože jsem neměla příliš mnoho možností vyjádřit dr. Dokulilovi poděkování za četné inspirace, chtěla bych to učinit dnes.

Světlá Čmejrková

Devadesátiny PhDr. Miloše Dokulila, DrSc.

Miloš Dokulil se narodil 5. července 1912 ve Ctidružicích na Moravě jako syn učitele. Po první světové válce rodina přesídlila do Třebíče, kde Miloš strávil velmi podnětná gymnaziální léta. Jestliže se později bude jeho vědecké dílo vyznačovat neobyčejnou šíří záběru a námětovou pestrostí, jsou základy k tomu dány už zde. Na filosofické fakultě brněnské Masarykovy univerzity, kde právě v třicátých letech učí celá řada vynikajících pedagogů, studuje nadějný adept vědy vedle češtiny a němčiny jazyky baltské a slovanské, gótštinu, sanskrt, chetitštinu, tocharštinu aj., přitom ovšem se zájmem sleduje i Havránkovy a Jakobsonovy přednášky o funkčně strukturní koncepci jazyka.

Své univerzitní vzdělání Dokulil završuje ročním stipendijním pobytem v Kodani (1936/1937). Zde se seznamuje s kodaňským jazykovědným strukturalismem a jeho čelnými představiteli, ale i s dílem nestora dánské lingvistiky Otto Jespersena. Kromě studia teoretického zvládá dánštinu, z níž později přeloží Hjelmslevův úvod do jazykovědy (*Jazyk*. Praha 1971); osvojuje si také norštinu.

Po návratu do vlasti nastoupí Miloš Dokulil učitelskou službu, mění několikrát místo, do jeho života zasahují válečné události.¹ V r. 1948 se na značné naléhání

Bohuslava Havránka loučí se školskou službou v milovaném Novém Městě, aby nastoupil do Ústavu pro jazyk český. Zde se zapojuje do práce na úkolech spjatých s normou a kodifikací češtiny (*Pravidla českého pravopisu*, jazykové koutky aj.), později se stává členem redakce *Slova a slovesnosti* a *Českého jazyka*. Na poli ryze badatelském se zabývá zejména skladbou a funkční morfologií.

V roce 1953 je Miloš Dokulil pověřen vypracováním moderní koncepce tvoření slov, které mělo v plánech ústavu zaujmout důstojné místo vedle morfologie a skladby. Úkol je splněn vynikajícím způsobem. Za pozoruhodně krátkou dobu (v podstatě v mezidobí 1953–1957) se M. D. stačí seznámit se světovým standardem a připravit koncepci, která posléze zajistí vznik svěbytné české slovtvorné školy.

Které přípravné práce umožnily tento úspěch? Předně sem musíme po právu zařadit celý autorův intelektuální vklad i z období, kdy ještě vůbec netušil, že se kdy bude zabývat slovtvorbou. Stačí si pečlivě pročíst např. jeho rozsáhlou recenzi na monografii Eugena Paulinyho (*Štruktúra slovenského slovesa*. Bratislava 1943) v SaS z r. 1948/1949 (OVV 1, 252n.), abychom si uvědomili řadu styčných bodů s argumenty z pozdější doby. Na druhé straně v době intenzivní práce na tvoření slov neztrácel M. D. ze zřetele klíčové otázky skladby a morfologie (a to jak morfologie kategoriální, tak tvaroslovné): v duchu svého komplexního přístupu k popisu jazyka usiloval vždy o souhrn všech systémových rovin. Budování teoretického zázemí našlo svůj odraz mj. ve třech příspěvcích pro sborník *O vědeckém poznání soudobých jazyků* (Praha 1958). V článku „K základním otázkám tvoření slov“ (viz též OVV 1, 9n.) autor třídí slovtvorné postupy a řeší otázky slovtvorné analýzy zejména ve vztahu k dalším analýzám morfologického plánu. Další dva příspěvky, jež se dotýkají vztahů mezi myšlením a jazykem, značí určitý průlom do některých zavedených schémat lingvistického popisu. V polemice s F. Trávníčkem je ve stati „K povaze vztahu slova a pojmu, věty a myšlenky“ jako náležitý korelát **pojmu** postulováno nikoliv slovo, ale **pojmenování**; obdobně korelátem **myšlenky** není věta, nýbrž **výpověď**. V přelomové studii M. Dokulila a F. Daneše „K tzv. významové a mluvnické stavbě věty“ (viz též OVV 1, 209n.) navazují autoři na započatou diskusi s Trávníčkem (kterému vytýkají „prolínání stránky mluvnické s obsahovou“) a požadují, aby se při rozboru větném důsledně rozlišovala rovina myšlenkových obsahů, rovina jazykových forem a rovina jazykových významů.

V r. 1962 vychází úvodní část *Tvoření slov v češtině* (sv. 1, *Teorie odvozování slov*. Praha 1962). Kniha prakticky hned po svém zveřejnění proráží u domácí

lingvistické veřejnosti. Později Dokulilova koncepce proniká do zahraničí (tam, kam v dobách železné opony pronikat může) a úspěšně se etabluje i v takových „slovotvorných velmocích“, jako byl Sovětský svaz a Polsko, velmi dobře je přijímána také v celém Německu, v Bulharsku a v dalších zemích.²

Po vyjití prvního svazku *Tvoření slov v češtině* čekala autora nejen zasloužená sláva, ale i další tvrdá práce: vytyčené zásady bylo třeba objasňovat, hájit a prohlubovat, zároveň také prokázat jejich nosnost při zevrubném popisu české slovotvorné soustavy. Druhý svazek kompletu (*Odvozování podstatných jmen*) vyšel jako kolektivní práce v r. 1967. Zbývající dva svazky, věnované ostatním slovním druhům, nebyly bohužel jako celek vydány: část přichystaného materiálu se dostala do 1. dílu *Mluvnice češtiny* (Praha 1986), část byla publikována jinde.

Po zveřejnění *Tvoření slov...* vyšla řada závažných studií, jež mají pro detailnější pochopení Dokulilovy koncepce slovotvorby – zejména v jejím vztahu k morfologii – zásadní důležitost. Především je to stať o konverzi a jejích vztazích k jiným typům slovnědruhových přechodů („Zur Frage der Konversion und verwandter Wortbildungsvorgänge und -beziehungen“. *Travaux linguistiques de Prague* 3, 1968; viz též OVV 2, 135n.). Konverze v autorově pojetí představuje ve slovanských jazycích specifický, leč zcela plnoprávný slovotvorný prostředek. Její aplikace umožňuje např. odstranit ze slovotvorné derivace pojem tzv. nulových sufixů (viz též stať „Zur Frage der sog. Nullableitung“ v Marchandově jubilejním sborníku [1968]; OVV 2, 159n.). K tématu se autor vrací ještě v článku „K otázce slovnědruhových převodů a přechodů, zvl. transpozice“ (SaS 1982; OVV 1, 103n.), který je mj. zajímavý i tím, že v něm nalezneme odpovídající českou terminologii.

V přednášce „Dialektika výrazu a významu v morfologické struktuře slova v slovanských jazycích“ pro VI. sjezd slavistů v Praze r. 1968 (viz též OVV 1, 25n.) zkoumá autor různé druhy symetrie a asymetrie na ose paradigmatické i syntagmatické, studuje variabilitu jazykového výrazu a významu a zabývá se též otázkou nulové expozice i tzv. prázdného morfému. Analýzou četných dokladů potvrzuje, že pracovní sice můžeme zkoumat plán výrazu a plán významu odděleně, ne však jako plány na sobě zcela nezávislé, protože cílem našeho výzkumu musí být odhalení vzájemné souhry obojích jednotek a jejich podílu na strukturní organizaci znakových jednotek vyšších.

Na studii „Vývojové tendence časování v současné spisovné češtině“ (sb. *O češtině pro Čechy*. Praha 1960, s. 192n.) navazuje přednáška pro 7. slavistický sjezd ve Varšavě r. 1972 „Status a funkce tzv. kmenotvorné přípony slovesné

v slovanském tvoření slov“ (viz též OVV 1, 191n.). Labilní status útvaru, který funguje jednak jako derivační formant (*obchod* → *obchod-ova-t*), jednak jako prvek zcela neživý (*kup-ova-t*), obhazuje autor s pomocí Kuryłowiczovy teze o primární a sekundární funkci (v daném případě je oběma slovesům společná primární funkce mluvnická, sloveso první má nadto sekundární funkci konverzní). Svoji argumentaci autor prohlubuje v referátu pro moskevskou slovotvornou konferenci v r. 1984 („Struktura postosnovnogo slovoobrazovatel'nogo formanta“ [1987]; OVV 2, 171n.).

Při svém minuciózním přístupu k popisu jazykových faktů býval M. Dokulil poněkud nedůvěřivý k některým na pohled elegantním lingvistickým řešením. Tak např. v článku „K otázce morfologických protikladů“ (SaS 19, 1958, 81n.) se vyrovnává s přímočarou aplikací Jakobsonova učení o binárních protikladech na českou morfologii (k tomu viz též článek „K pojetí morfologické kategorie“. *Jazykovedný časopis* 18, 1967, 13n.; OVV 1, 142n.). Ve studii „K vzájemnému poměru slovo tvorby a skladby“ (*Slavica Pragensia* 4, 1963; OVV 1, 201n.) varuje Dokulil před postulováním přímočarého vztahu mezi slovo tvornými a syntaktickými kategoriemi (polská škola W. Doroszewského). Smysl paralelismu mezi strukturami slovo tvornými a syntaktickými spatřuje autor v tom, že porovnáním těchto struktur vychází najevo „jak společný gnozeologický základ, tak i specifičnost obou těchto plánů, sloužících dvěma základním a doplňujícím se funkcím jazyka, pojmenovávací a výpovědní (sdělovací)“ (Dokulil 1963, 375).

Vedle bohemistiky a obecné lingvistiky se Miloš Dokulil zabýval až nečekaně výrazně komparatistikou. Z porovnávacích studií uved'me např. jeho vynikající nordistickou studii „Morfologické kategorie pasiva ve spisovných jazycích severských ve srovnání se spisovnou češtinou“ (*Hrst studií a vzpomínek: Prof. dr. Ant. Beerovi jeho žáci*. Brno 1941, 77n.), z česko-ruských porovnávacích studií připomeňme hojně citovaný článek „Modifikace vidového protikladu v rámci imperativu v spisovné češtině a ruštině“ (*Pocta F. Trávníčkovi a F. Wollmanovi*. Brno 1948, 71n.; OVV 1, 171n.).

V činnosti recenzní se Miloš Dokulil poměrně soustavně věnoval pracím slovenských jazykovědců (ať už slováků, nebo slavistů). Sem patří zmíněná již práce Paulinyho, Mikova monografie o podstatném jméně z r. 1962, Horeckého *Morfematická štruktúra slovenčiny* (1964), *Morfológia slovenského jazyka* (1966) aj.

Známé jsou Dokulilovy vědecké kontakty s ruskou jazykovědou, kde kdysi čerpal podněty např. u anglisty Smirnického (výklad konverze), u Vinokura

a dalších. Později se karta obrátila a Dokulila si oblíbilo mnoho lingvistů z Ruska. Zde nelze opomenout spolupráci s ruskými bohemisty, v první řadě s G. P. Neščimenkovou, která vykonala mnoho pro propagaci české bohemistiky v Rusku.

Na závěr několik slov k osobním vlastnostem jubilanta: přes všeobecně vysoko respektované postavení, jaké Miloš Dokulil v naší lingvistice má, dokázal vždy najít čas a pochopení pro všechny, kdo se k němu obraceli s prosbou o radu, ať šlo o mladší nebo začínající kolegy, o zahraniční hosty, o nebohemisty. Těm všem byl jedinečným konzultantem, pro ty byl váženým „panem profesorem“, tolerantním soudcem a rádcem, který umí poctivě a přátelsky poradit, aniž by prosazoval svůj názor jako jediné možné a správné. Mohl si to dovolit, protože měl vždy obrovskou přirozenou autoritu. O tom všem svědčí mj. i zdravice k 85. narozeninám, pozoruhodný dokument o sympatiích, kterým se Miloš Dokulil vždy těšil (srov. sborník citovaný zde v pozn. 1).

Zdena Skoumalová

Poznámky

¹ Podrobnější životopisná data viz ve druhém svazku dvoudílného výběru z prací Miloše Dokulila, který u příležitosti jeho 85. narozenin vydala pražská Filosofická fakulta UK ve spolupráci s Nadací Viléma Mathesia: *Obsah - Výraz - Význam I, Výbor z lingvistického díla Miloše Dokulila. II, Miloši Dokulilovi k 85. narozeninám*. Praha 1997. První svazek obsahuje výběr ze studií psaných česky. V druhém svazku je podrobný jubilatův životopis, stručné zhodnocení jeho díla, úplná bibliografie do r. 1997 (včetně jubilejních článků a ohlasů díla), zdravice kolegů a přátel z domova i z ciziny; svazek završují Dokulilovy cizojazyčné studie. Na oba svazky odkazujeme zkratkami OVV 1 a OVV 2.

² O postupném pronikání Dokulilových prací na Západ viz OVV 2, s. 15, 21–22; k německým a germanistickým ohlasům viz ibid., s. 42; k činnosti v obnoveném Pražském lingvistickém kroužku viz ibid., s. 24–25.

M. DOKULIL JAKO SPOLUPRACOVNÍK

Moje setkávání s Milošem Dokulilem

trvala téměř 40 let, ale první čtvrtstoletí byla zcela jednosměrná: Když jsem studovala Dokulilovo Tvoření slov v češtině I, prožívala jsem napětí, jako bych četla nějakou napínavou detektivku. Autor přede mnou přesvědčivým a zajímavým způsobem rozkrýval skutečnosti, které mi byly dosud utajené: krok za krokem jsem poznávala, že ve slovtvorbě a stavbě slov existují vztahy, vazby, souvislosti, které mi připomínaly stavbu a tvoření vět, jen posazené o „patro“ níž. Všechny ty přesné výklady vyústily do vymezení pregnančního systému onomaziologických kategorií.

Z hlediska své odborné orientace jsem zvláště s povděkem přijímala promyšlený terminologický systém, odlišující jevy slovtvorné a morfematické, jenž didaktice češtiny umožňoval vnášet ve škole řád i do této problematiky. Do té doby se totiž termíny významově překrývaly, pojmy nebyly jasně vymezovány. Např. označení *slovní základ* se užívalo pro kořen, ale i pro kmen a slovtvorný základ. Bohužel nové poznatky se do škol dostávají se značným zpožděním, takže ještě na počátku 90. let jsem na jednom pražském prestižním gymnáziu zjistila, že v písemné přijímací zkoušce žáci dostali za úkol vyznačit slovní základ jistého slova. Na můj dotaz, co by měli žáci vyznačit, zda kořen, kmen, nebo slovtvorný základ, mi relativně mladá středoškolská profesorka odpověděla, že je to jedno. Tato osoba zůstala dosud zcela nedotčena zásluhou Dokulilovou teorií.

Takové a podobné události mě nutily k přemýšlení, jak dostat Dokulilovy zásady a objevy do vyučování. Někde v mých myšlenkách pomalu uzrával záměr...

V druhé polovině 80. let se na mne obrátilo SPN, abych připravila k 2. vydání Jelínkovy Jazykové rozborů (pokračování Všestranných rozborů), jež autor zpracoval s kolektivem v r. 1971. Tehdy jsem nabídku odmítla, protože v kolektivní práci nebyl zřejmý podíl každého ze spoluautorů, dále kniha – ve své době vynikající úrovně – už přece jen podle mého mínění poněkud zastarala,

zvláště tím, že neobsahovala stylistické rozborů (až na charakteristiku izolovaných slov), pracovala jen s větou, nikoliv s textem, nepočítala s působením komunikační situace... Ale za krátký čas přišla změněná nabídka: zpracovat nové rozborů. Rozhodla jsem se tentokrát pozitivně, ale s podmínkou, že to bude opět práce týmová a že se mi pro ni podaří získat naše nejlepší odborníky. A tak byl vytvořen kolektiv, v němž přijali místo Fr. Daneš, K. Hausenblas, J. Hrbáček a Vl. Styblík. Úspěch „získávací akce“ mne podnítil, že jsem „si troufla“ dobýt další metu: Dosud jsem kolem M. Dokulila chodila nejen s obdivem, ale i s ostychem. Najednou jsem se musela přimět poprosit tohoto světově proslulého teoretika, zda by se mohl a chtěl na práci s námi podílet. A žasla jsem: nejen že neodmítl, ale s chutí souhlasil, a hlavně: se zanícením pracoval, vyjadřoval se zasvěceně k celkové koncepci, kterou jsem připravila, přinášel rozborové texty a první vždy i jejich rozborů, posuzoval práci ostatních. Zkrátka byla radost s ním spolupracovat. Tehdy jsem se naučila uplatňovat jeho teorii při analýze konkrétního výraziva, osvojila si jeho metodologii jako algoritmus analýzy slovo- a morfo- a syntaktické stavby. A co dalšího: poznala jsem noblesního pána džentlmenství vystupování, citlivého, neobyčejně skromného a lidského. Právě pozorováním jeho skromného chování jsem dospěla k přesvědčení, že nezasvěcený člověk by stěží poznal, že jde o světově proslulou vědeckou osobnost.

A samozřejmě s úspěchem roste chuť: Když jsem začala promýšlet koncepci mluvnické pojaté šířeji, a to tak, aby byla postižena čeština ve svém systému i fungování, obrátila jsem se na stejné, už osvědčené spolupracovníky. Byla jsem příjemně překvapena, že Miloš Dokulil opět nabídku přijal a zpracoval vynikajícím způsobem slovo- a syntaktickou část naší knížky *Čeština – řeč a jazyk*.

Bohužel tehdy nemohl s námi spolupracovat Fr. Daneš pro své pracovní zaneprázdnění (přijal funkci ředitele ÚJČ a další funkce), takže jsme koptovali do týmu Zd. Hlavsu, který – tedy dodatečně – byl pověřen zpracováním části věnované grafické a zvukové stránce jazyka. Po smrti Zd. Hlavsy, při druhém vydání knihy, jsem si přála, aby i tato stručná kapitola byla rozpracována a uvedena v soulad s koncepcí ostatních částí, zvláště pak aby byla doplněna fonologií, jež původně vůbec chyběla. Tehdy jsem svolala pracovní kolektiv a předložila několik návrhů, ale vždy se vyskytlo nějaké ale... O řešení situace se zasloužil M. Dokulil, který po dlouhém jednání skromně uvedl, že by se o zpracování projednávané části sám pokusil. Psal se rok 1999, roku 2000 vyšlo rozšířené a přepracované vydání s Dokulilovým podstatným přínosem v kapitole o zvukové stránce.

Miloš Dokulil – to je o něm méně známo – působil také jako vynikající konzultant mých aspirantů. Dokonce pojal myšlenku, že práci aspirantky dr. Ivany Bozděchové pojme do dalšího dílu svého Tvoření slov. Na tom je možné ukázat, jak dovedl ocenit práci jiných, a to i začínajících odborníků. Škoda, že vydání tohoto velkolepého díla uvízlo na nedostatku finančních prostředků.

Své poslední dva příspěvky uveřejnil M. Dokulil v ČJL: pěkný (vzpomínkový) článek o svém učitelství (č. 9–10, 2001–2002) a své stanovisko ke koncepci výuky češtiny (č. 2, 2002–2003). Škoda, že naše setkávání s Dr. Milošem Dokulilem, DrSc., už nemohou pokračovat, ale vzpomínku na něj si zachovám ve vděčné paměti.

Marie Čechová

M. DOKULIL A JEHO INSPIRACE SÉMANTICKÉ

Význam, obsah, smysl

Široké vědecké zájmy Miloše Dokulila ho vedly nejen k všestrannému zpracovávání slovtvorby, ale též různých otázek z oblasti morfologie, fonologie, pravopisu, jazykové normy a kodifikace a v neposlední řadě též sémantiky a sémiologie. Této poslední oblasti se týká např. stať napsaná společně s A. Tejnorem do Jazykovědných aktualit (1977, roč. XIV, s. 49–66) s názvem stejným, jaký jsme zvolili pro tento příspěvek. Protože stať v JA je mezi oba autory zřetelně rozdělena, lze názory Dokulilovy z ní celkem dobře vyčíst.

Dokulil vychází ze základního pojmu a termínu *význam*, který vykládá jako „obraz objektivní reality (v nejširším pojetí) ve vědomí příslušníků určitého jazykového společenství, neoddělitelně spjatý s materiální, výrazovou (fonickou nebo grafickou) stránkou jazykového znaku, a proto také ve smyslu vnitřních zákonitostí daného jazyka stylizovaný odraz tohoto obsahu vědomí“ (JA, 1977, s. 63). Už ve starší stati *K tzv. významové a mluvnické stavbě věty*, napsané společně s Fr. Danešem (*O vědeckém poznání soudobých jazyků*. Praha, 1958, s. 231–246), označili autoři rovinu jazykových významů jako „jazykové přehodnocení“ obsahu vědomí. Oddělili od sebe obsah (vědomí), který nepatří do jazyka, a jazykový význam. Význam pak vymezili jako „obsah v zrcadlení formy“. „Jazykové významy nejsou nám bezprostředně dány v odraze skutečnosti ve vědomí, nýbrž jen prostřednictvím jazykové formy, s níž jsou nerozlučně spjaty“ (s. 232). Toto chápání významu je v české lingvistice značně rozšířené. Je-li význam nerozlučně spojen s jazykovou formou, lze ho zobecnit a patří do jazyka (*langue*). Obsah se také připisuje různým jednotkám, někdy však jen výpovědi. Dokulil soudí, že v zásadě lze podržet přístup, který se vyvinul v novější české tradici (k níž svými výklady sám výrazně přispěl), kde se obsahem obvykle rozumí obsah vědomí, a chápe se tedy jako pojem mimojazykový, který se transformuje jazykovým vyjádřením v jazykový význam.

Zejména s rozvojem textové problematiky se pak k pojmům a termínům

význam a obsah přiřadil i v sémiotice pojem *smysl*, zatím ne dost terminologizovaný, a tedy značně vágní. K. Horálek navrhl rozlišovat sémantické kategorie v textu tak, že pro elementární textové jednotky (lexémy a morfémy) by se použilo termínu význam, pro vyšší textové jednotky počínaje větou obsah a v rovině promluvy termínu *smysl*. (K. Horálek: *Sémantika textu z hlediska překladatelského*. *SaS*, 1967, roč. 28, s. 113–114). Avšak v jiném svém článku (*Slovo, věta a promluva*. *SaS*, 1977, roč. 38, s. 259–262) na toto užívání termínů rezignoval a říká, že „význam je univerzální sémantická kategorie vlastní všem znakovým útvarům“ (s. 260). Na rozdíl od toho *smysl* i nadále spojuje jen s promluvou. Proti tomu F. Daneš přisuzuje *smysl* už výpovědi a mluví o tzv. „komunikativním smyslu výpovědi“. Tvoří jej hlavně tři složky: 1. propozicionálně sémantický vztah jádra sdělení k jeho východisku (vnitrovýpovědní sémantický vztah aktualizovaný daným informačním členěním), 2. komunikační (ilokuční) funkce výpovědi, 3. emocionální hodnota výpovědi. (F. Daneš: *Předpoklady a meze interpretace textu*. *AUC – Slavica Pragensia XXXII*. Praha, 1988, s. 89.) Také jiní autoři považují *smysl* za sémantickou kategorii, ale přisuzují ji většinou textu. Podle K. Hausenblase je *smysl* „globální sémantická vlastnost textu“ (*Výstavba jazykových projevů a styl*. Praha, 1972, s. 67). Podle M. Dokulila je *smysl* pojem vždy konkrétní a relativní: „jeden *smysl* může vkládat do svého projevu jeho autor, jiný *smysl* v něm může interpretovat v závislosti na různých podmínkách projevu i jeho interpretace a své osobní zkušenosti jeden posluchač, jiný opět druhý posluchač apod.“ (*Význam, obsah, smysl*. *Jazykovědné aktuality XIV*, 1977, s. 65). K podstatě *smyslu* se však nevyjadřuje Dokulil jednoznačně. Ostatně nejednoznačně se s pojmem *smysl* vyrovnávají nejen lingvisté, ale i literární vědci a filozofové, jak ukazuje Zd. Hrbata v článku *Smysl a význam*. Poznámky k jejich použití a vymezení. *Česká literatura*, 1992, roč. 40, s. 187–195.

Nepovažují *smysl* za čistě sémantickou kategorii, nýbrž za kategorii sémanticko-pragmatickou. Proto bych *smysl* považoval za vlastnost výpovědi jen tehdy, tvoří-li výpověď jednovýpovědní promluvu. Bezprostřední vztah se situací mimotextovou má minimální autonomní komunikační jednotka a tou je promluva. Souhlasil bych s výrokem E. Coseria, který *smysl* (něm. Sinn) vymezil takto (cituji podle Daneše): „*Smysl* je to, co navíc přistupuje k významu nějakého textu na základě textové souvislosti, situace mluvčího, jednání jistých osob atd.“ Otázky obsahu a významu (významové struktury) textu promluvy jsou předmětem analýzy textu, obsah a významovou strukturu textu lze z textu objektivně (přesněji nebo méně přesně) vyvodit a recipient se jich zmocňuje procesem rozumění. *Smysl* je podle mého mínění recipientovo pochopení a vý-

klad funkce promluvy a recipient ho konstruuje interpretací. Smysl promluvy je především pragmatická hodnota promluvy vytvářená funkcí promluvy (skrže ni se na něm podílí i produktor) a jejím pochopením (výkladem) ze strany vnímatele.

Toto stanovisko se, jak se mi zdá, blíží Horákovu pojetí smyslu: „Podobně jako v češtině slova *smysl* užívá se německého *Sinn* hlavně tehdy, když jde nikoli pouze o obsahovou náplň nějakého textu /projevu/, ale také o jeho funkční určení. Smysl projevu není dán jen obsahem, ale také různými faktory dalšími /např. situací, společenskými vztahy atd./. Smysl různých projevů např. sympatií bývá často úplně jiný než v tom, co je v nich explicitně vyjádřeno“ (K. Horálek: *Sémantika textu z hlediska překladatelského. SaS*, 1967, roč. 28, s. 114). Na jiném místě pak Horálek poznamenal, že *smysl* je závislý také na postoji adresáta (*Jazykovědné aktuality XV*, 1978, s. 143). Jestliže Zd. Hrbata ve výše cit. článku vymezil na základě jím probíraných názorů trojí koncepci *smyslu*: 1. překrývající se nebo blízký s významem, 2. „přesahový“ – odkazující mimo věc mající *smysl* k dalším realitám, 3. transcendentální koncepci: *smysl* je ztotožněn s esencí a předřazen významům (c. d., s. 193), pak naše pojetí výše naznačené by patřilo do kategorie 2.

Myslím, že Miloš Dokulil učinil mnoho pro pochopení pojmů a termínů význam i obsah. K objasnění pojmu *smysl* a k jeho terminologizaci bude zřejmě třeba ještě další práce.

Josef Hrbáček

M. DOKULIL A JEHO INSPIRACE SLOVOTVORNÉ

Činitelská (a konatelská) jména v současném jazyce (na základě dat Českého národního korpusu)

Základním dílem popisujícím slovotvorné procesy v češtině je Dokulilovo Tvoření slov. Autor v této publikaci systematicky zachytil a charakterizoval derivační vztahy a pro svůj výzkum využil materiál Příručního slovníku jazyka českého a tehdy zpracovávaného Slovníku spisovného jazyka českého. V současnosti, kdy můžeme slovotvorné postupy sledovat v rozsáhlé textové databázi – v Českém národním korpusu –, by mělo být stanovení derivačních vztahů díky většímu objemu zkoumaných dat jednodušší a přesnější. Přesto se ukazuje, že systém slovotvorných postupů má řadu výjimek a že zjistit zákonitosti tvoření slov je mnohdy obtížné. Ve svém článku bych chtěla ukázat, jak je možné využít Český národní korpus, konkrétně jeho složku SYN2000 (vyvážený korpus současného jazyka o rozsahu 100 miliónů běžných slov, dále jen SYN), při zkoumání slovotvorných vztahů, a srovnat výsledky výzkumu s badatelskými závěry Dokulilovými, případně ukázat vývoj v užívání formantů. Konkrétně se zde budu zabývat některými formanty náležejícími do kategorie činitelských jmen a částečně i do kategorie jmen konatelských.

Jména činitelskými, jmény dějového činitele (*nomina agentis*), jak uvádí Dokulil (1967, s.13), nazýváme obecně pojmenování bytostí, zpravidla osob, řidčeji jiných živých bytostí, podle činnosti pro ně charakteristické. Jsou tvořena slovotvornými příponami měkkými *-tel*, *-č*, *-ec*, *-ce*, *-oš*, *-ouš*, *-oň*, *-ař*, *-ář*, *-ěř*, *-íř*, *-ýř* a slovotvornými příponami tvrdými *-ek*, *-ík*, *-ník*, *-ák*, *-och*, *-án*, *-an*, *-oun*, *-or*, *-ér* a dalšími.

Nejvýraznějším slovotvorným typem tvoření názvů mužských živých bytostí podle jejich činnosti je odvozování od slovesa příponou *-tel*. Činitelská podstatná jména odvozená tímto sufixem označují především jména osob, a to činitele, kteří vykonávají činnost „duševní“. Nejvyšší frekvenci v SYNu mají pojmenování *ředitel* – 54049, *představitel* – 28630, *obyvatel* – 20542, *podnikatel*

– 19991, *majitel* – 19595, *přítel* – 18804, *spisovatel* – 13252, *učitel* – 9495, *pachatel* – 7520, *činitel* – 7412, *velitel* – 7228, *zaměstnavatel* – 6602, *dodavatel* – 5745, *pořadatel* – 5703, *vyšetřovatel* – 5371.

Převážná většina těchto pojmenování se tvoří od nedokonavých sloves vyjadřujících obvyklou činnost, především od sloves vyjadřujících vztah (*ctitel*, *věřitel*, *majitel*). Méně často, spíše výjimečně, se odvozují od sloves dokonavých (např. *objednatel*, *objevitel*, *spasitel*, *stvořitel*, *zhotovitel*, *zpracovatel*, *zprostředkovatel*). V SYNu najdeme činitelská jména odvozená od obou sloves vidové dvojice, jejichž významový rozdíl není úplně patrný, např. *zásobovatel* (9 výskytů) a *zásobitel* (3 výskyty ze 3 různých zdrojů). *Zásobovač* (25) je zjevně nejvhodnější pojmenování pro tuto činnost, které tak naplňuje definici významu sufixu *-č* (viz níže).

Obecně se tato činitelská jména netvoří od sloves

- (a) zvratných, až na několik výjimek, např. *mstitel* (*mstit se*), *stěžovatel* (*stěžovat si*);
- (b) zakončených na *-ovávat*; již Dokulil (1967, s. 18) píše, že „útvary od sloves dokonavých, které označují osoby podle jejich obvyklé činnosti, jsou řidší, lexikalizované, zčásti zastaralé, a pocítují se dnes na pozadí souznačných útvarů od sloves nedokonavých jako tvoření ne zcela ústrojné, např. *představitel* (nikoli *představovatel*) *představuje*, *vychovatel* (nikoli *vychovávatel*) *vychovává*“;
- (c) citově zabarvených, pejorativních;
- (d) stavových.

Výskyt činitelských jmen odvozených sufixem *-tel* dokládá rovněž frekvence přechýlených feminin, které se sice objevují v SYNu méně často než jim odpovídající maskulina, řazení dle frekvence je však obdobné: *ředitelka* – 4094, *učitelka* – 2316, *majitelka* – 1050, *spisovatelka* – 718, *představitelka* – 549, *podnikatelka* – 397.

Dalším významným formantem je sufix *-č*, který slouží k tvoření činitelských jmen označujících osoby i prostředky a nástroje od sloves vyjadřujících zejména činnost fyzickou (například *řidič*, *dlaždič*, *hasič*, *nosič*). Tvoří se od sloves nedokonavých, nedeterminovaných, co do aktuálnosti bezpříznakových.

Nejfrekventovanější pojmenování náležející k tomuto typu jsou: *hráč* – 31306 výskytů, *rodič* – 15910, *volič* – 9602, *uchazeč* – 4973, *posluchač* – 4874, *hasič* – 3300, *spoluhráč* – 2132, *vypravěč* – 1528, *vyjednaváč* – 1508, *lupič* – 1154, *nosič* – 1151. Tato pojmenování svým významem příliš neodpovídají výše uvedené definici: lze pochybovat o tom, že *volič*, *posluchač* či *vypravěč*

provádějí při své činnosti fyzickou práci. Rovněž je pozoruhodné, že od slovesa *hrát* se netvoří činitelské jméno pomocí sufixu *-tel*, ačkoli rozdíl v intelektuální úrovni činnosti *hráče karet* a *hráče na hudební nástroj* je nesporný.

Nejzřetelněji vyjadřuje rozdíl ve významu mezi sufixy *-tel* a *-č* dvojice činitelských jmen *ředitel* (54049 výskytů) a *řidič* (10299). Sloveso *řít* je tak, přidáme-li ještě frekvenci feminin *ředitelka* (4094) a *řidička* (239), nejužívanějším základovým slovesem pro tvoření činitelských jmen.

Podobně ilustruje rozdíl v užití těchto dvou formantů dvojice *nosič* (1151) a *nositel* (2397). V rozlišení významu nám pomohou i kolokace těchto slov v SYNu, které sdělují, že se převážně píše o *nositelích Nobelovy ceny*, méně už o *nositelích důchodového pojištění*, *viru HIV*, *dědičnosti*, *Pulitzerovy ceny*, *Oscara* či *Českého lva*. *Nosič* nosí *vodu* nebo *rakev*, je-li neživotný, pak jde o *nosiče CD* nebo *dat*.

Plánovač (času nebo NATO) má v SYNu výrazně vyšší frekvenci (190) než *plánovatel* (5), který se objevuje v neobvyklých kolokacích, jako například *společenský* či *reálně socialistický plánovatel*, *plánovatel paretovského typu*, *budoucích trendů* nebo *sociálního marketingu*.

V SYNu najdeme 86 *volitelů*, především ve spojení *sbor volitelů* v kontextu voleb v USA. *Voličů* je 9917, hlavně v kolokacích *oprávněný volič*, *hlasy voličů* a *procento voličů*.

Tvoření podstatných jmen příponou *-nik* se uplatňuje nejen při odvozování činitelských jmen, ale je produktivní i při tvoření jmen konatelských. Vztahy mezi těmito slovo-tvornými kategoriemi jsou složité a znesnadňují klasifikaci jmen tvořených tímto sufixem. Ta jsou tvořena od sloves nebo od substantiv (např. *pracovník* – 21907, *účastník* – 12637, *návštěvník* – 9568, *úředník* – 8963, *útočník* – 8082, *vlastník* – 7833, *básník* – 7522, *obchodník* – 6567, *dělník* – 4984, *spolupracovník* – 4595, *právník* – 4116, *závodník* – 3765, *nájemník* – 3128). V tomto typu je nejfrekventovanějším základovým slovem sloveso *pracovat*, jak dokazuje i femininum *pracovnice* (1874), další deriváty v ženském rodě následují v obdobném pořadí frekvence výskytu jako příslušná maskulina: *závodnice* – 750, *čarodějnice* – 748 (*čarodějníků* je pouze 16), *výtvarnice* – 624, *tanečnice* – 607, *úřednice* – 496.

Činitelská jména odvozená formantem *-ce* jsou oproti předchozím více pocítována jako knižní, označují pouze osoby podle oboru činnosti nebo funkce a odvozují se převážně od sloves nedokonavých, příp. od substantiv. Mezi

nejčastější v SYNu patří *zástupce* – 24094, *výrobce* – 15104, *zájemce* – 9579, *vůdce* – 6880, *soudce* – 5787, *tvůrce* – 5527, *důchodce* – 5157, *obránce* – 5050, *poradce* – 4328, *správce* – 4106, *odpůrce* – 3121, *obhájce* – 2732, *prodejce* – 2533, *přůvodce* – 2527. Pro posouzení rozdílu ve významu užití jednotlivých sufixů nahlédneme opět do korpusu. Výpis nejčastějších kolokací sděluje, že *prodejce* (2533 výskytů) může být *autorizovaný*, *provizní*, *pouliční*, *drobný*, *výhradní*, *soukromý*, *vietnamský*, *stánkový* a zákazníkům nabízí *automobily*, *vozy*, *zboží*, *služby*, *auta*, *pohonné hmoty*. Oproti tomu *prodavač* (1334 výskytů) nebo *prodavačka* (1077) se objevují především ve spojení s adjektivy *pouliční*, *vietnamský*, *podomní* a *vyučení*. *Prodavač(ka)* *prodává* v *obchodě* nebo v (*novinovém*) *stánku* a nabízí zákazníkům různé *zboží*, nejvíce však *suvenýry*, *cigarety*, *ovoce*.

Sémantika slovo-tvorného typu *-ec* je blízká typu na *-ce* a odvozování činitelských jmen (na rozdíl od pojmenování nositelů vlastnosti) tímto formantem je omezeně produktivní, doložené v SYNu mj. příklady: *herec* – 9889, *umělec* – 8899, *střelec* – 4538, *sportovec* – 4530, *vědec* – 4344.

Formanty *-ař/-ář*, *-íř/-ýř*, *-ěř*, *-ařka/-ářka*, *-ířka*, *-ěřka* slouží k odvozování činitelských i konatelských jmen převážně od sloves, řidčeji od podstatných jmen dějových, někdy jak od sloves, tak od jmen dějových současně. Formant *-ař/-ář* představuje především nejproduktivnější typ uvnitř kategorie konatelských jmen, při tvoření činitelských jmen se užívá méně. SYN nabízí následující příklady (v mužském i ženském rodě): *lékař* – 22747, *čtenář* – 11566, *brankář* – 7728, *železničář* – 1695, *kuchař* – 1711, *sochař* – 1654, *lyžař* – 1512, *pekař* – 1504, *filmař* – 1106, *tesař* – 1101, *zubař* – 477, *vladař* – 439; *lékařka* – 1092, *kuchařka* – 771, *čtenářka* – 601, *házenkářka* – 572. Názvy odvozené od jmen dějových jsou činitelskými jmény jen tehdy (Dokulil 1967, s.13), jestliže pojmenovaná osoba je sama skutečným vykonavatelem činnosti vyjádřené dějovým jménem. Mnohdy je tak složité rozlišit, zda dané substantivum náleží do kategorie jmen činitelských, či konatelských.

Pohled do korpusu nás informuje, že pojmenování *vladař* nacházíme v SYNu 439x, ve spojení *rozhlasový* či *spravedlivý vladař* nebo *vladař Oidipus* (příp. *Oidipús*). Činitelské jméno *vládce* je frekventovanější (1543 výskytů) a vyskytuje se hlavně v kolokacích s adjektivy *kremelský*, *svrchovaný*, *despotický*, *autokratický*.

Užití sufixů *-íř/-ýř* a *-ěř* je méně produktivní a je doloženo následujícími doklady s příslušnými frekvencemi: *malíř* – 5540, *uhlíř* – 443, *kosíř* – 413,

haviř – 377, *verbíř* – 373, *kreslíř* – 284, *šermíř* – 178, *hrnčíř* – 150, *kejklíř* – 147, *klempíř* – 133, *mečíř* – 89, *barvíř* – 80, *kuplíř* – 77; *malířka* – 458, *básnířka* – 255, *kuplířka* – 27, *haviřka* – 8, *kreslířka* – 7, *kacířka* – 6, *rytířka* – 6, *kejklířka* – 5, *šermířka* – 5, *barvířka* – 4, *hrnčířka* – 3, *uhlířka* – 2, *hecířka* – 1, *žehlířka* – 1; *pastýř* – 594, *kumštýř* – 104, *šenkýř* – 98; *pastýřka* – 36, *šenkýřka* – 16, *kumštýřka* – 3; *kancléř* – 3003, *bankéř* – 1236, *maklér* – 1065, *žoldněř* – 163, *vicekancléř* – 93, *žertěř* – 27, *bankéřka* – 6, *makléřka* – 5, *kancléřka* – 4.

Formant *-ák* je při tvoření činitelských jmen méně produktivní než v jiných slovotvorných kategoriích; za odvozené od sloves bychom mohli považovat následující příklady: *divák* – 22354, *zpěvák* – 3822, *rodák* – 1954, *kuřák* – 896, *tulák* – 661, *žebrák* – 544.

Mezi poměrně produktivní formanty cizího původu patří sufix *-ér* označující povolání spíše novodobější, např. *trenér* – 27147, *režisér* – 11114, *guvernér* – 1744, *reportér* – 1673. Obdobné pořadí (avšak s výrazně nižší frekvencí) je opět u feminin: *režisérka* – 917, *trenérka* – 427, *reportérka* – 152, *striptérka* – 71 (*striptérů* je pouze 17).

Formanty *-ant/-ent* a *-tor/-átor* funkčně odpovídají dvojici sufixů *-tel* a *-č* a spojují se jen se slovesy cizího původu na *-ovat*. Formant *-ant/-ent* odvozuje z cizích, většinou latinských základů zpravidla ryze nociónální názvy osob, které plní určité funkce společenské nebo se účastní určité akce. Tyto názvy jsou motivovány slovesem nebo dějovým jménem (*reprezentant* – 6442, *absolvent* – 3804, *asistent* – 3571, *dirigent* – 2375, *respondent* – 2259, *konkurent* – 2215, *muzikant* – 2110, *demonstrant* – 1359, *emigrant* – 1321, *garant* – 973, *komandant* – 930, *projektant* – 872, *konzultant* – 559, *spekulant* – 488, *protestant* – 468, *maturant* – 436, *okupant* – 403).

Formantem *-tor/-átor* se odvozují nejen názvy osob, ale i názvy předmětů – nástrojů činnosti. Uvádím zde pouze příklady označení živých činitelů: *investor* – 10602, *organizátor* – 4143, *distributor* – 1891, *komentátor* – 1386, *operátor* – 1362, *moderátor* – 1194, *diktátor* – 1139, *iniciátor* – 837.

Doklady činitelských jmen tvořených sufixem *-l* jsou dnes již velmi ojedinělé – v SYNu nacházíme pouze dva: *blouznil* (14) a *břídil* (50). Jedná se zřejmě o substantivizovaná slovesná adjektiva na *-l*. Toto tvoření je již zastaralé, v Příručním slovníku jazyka českého jich je, jak uvádí Dokulil, doloženo 302. Je rovněž možné, že tato substantiva byla v korpusu špatně gramaticky otagována a korpusový manažer není schopen je vyhledat.

V tomto článku jsem si nekladla za cíl systematicky popsat slovotvorné vztahy

v kategorii činitelských jmen, které jsou složité a mnohdy nejednoznačné. Chtěla jsem pouze naznačit možnosti, které pro zkoumání současné češtiny nabízí rozsáhlý materiál Českého národního korpusu.

Jana Klimová

Literatura

DOKULIL, M. *Tvoření slov v češtině 1 (Teorie odvozování)*. Praha: Academia, 1962.

DOKULIL, M. a kol. *Tvoření slov v češtině 2 (Odvozování podstatných jmen)*. Praha: Academia, 1967.

Český národní korpus – SYN2000. Ústav Českého národního korpusu FF UK v Praze, 2000. <http://ucnk.ff.cuni.cz>.

K Dokulilovu pojmu slovtvorné produktivity (z hlediska korpusové analýzy)

1. Teoretické východisko

V díle *Tvoření slov v češtině I. Teorie odvozování slov* (Praha 1962)¹, které lze nazvat klasickým, ba snad téměř legendárním, vytvořil Miloš Dokulil na 17 stranách složitý pojem-konstruk slovtvorné produktivity, netuše, jak teoreticky náročné cíle jím (a pochopitelně nejen jím) vytyčil pro budoucí časy. Pro dobu, kdy bude možno důmyslnou síť jeho teoretických postulátů o vztahu linguové a parolové produktivity slovtvorných formantů a typů ověřovat na velmi rozsáhlých vzorcích žánrově rozmanitých reprezentativních textů (čítajících stamiliony slov) jazyka soudobého (řekněme posledních deseti dvaceti let) i jazyka období minulých, jazyka psaného i mluveného. Všechny tyto možnosti, které v (nepříteli dalekém) budoucnou doufejme nastanou, jsou ovšem i dnes zatím jen hudba budoucnosti. Nicméně i dosavadní Český národní korpus nám dnes poskytuje zcela nové, bezprecedentní možnosti poznání jazyka, s nimiž dříve nebylo možno při teoretických úvahách počítat.

Dokulilova teorie nebyla ovšem odvozena z malého vzorku odvozených slov; naopak: její imponující síla vyvěrá z teoretické reflexe hlubin a rozlehlosti empirické základny, jíž byl jazykový materiál Příručního slovníku jazyka českého (dále PS). Šlo ovšem o jazyk „období již uplynulého, fixovaný

v textech“, jehož výzkum podle Dokulila neumožňuje stanovit slovotvornou produktivitu v současnosti. Protože produktivita jakožto „schopnost účastnit se při tvoření nových slov“ (s. 78) je „dynamickým momentem v synchronním obrazu jazyka“, nelze ji vyvozovat ze „statického průřezu“ daného stavu jazyka.² Kromě toho je třeba lišit produktivitu empirickou, podmíněnou společenskou potřebou tvořit nová slova a používat je, od produktivity systémové, která je souhrnem čistě jazykových podmínek upotřebení slovotvorného prostředku. „Úhrnem je tedy třeba konstatovat,“ píše Dokulil, „že spolehlivých prostředků k objektivnímu zjišťování stupně produktivnosti slovotvorného formantu stejně jako slovotvorného typu jen na základě statických vztahů nemáme.“ (s. 87)

Není pochopitelně mým úmyslem ani mi není možné zabývat se v tomto drobném příspěvku Dokulilovým pojmem produktivity v celém jeho dosahu. Nicméně jde mi tu o věc zcela zásadní, byť byla pouhým náznakem možných nových přístupů v nastupující éře počítačových korpusů a jejich lingvistických analýz.

Před existencí těchto korpusů nebylo možné dělat výzkum tak, že by se například studovala frekvence a textová distribuce všech činitelských substantiv (dále ČS) odvozených příponou *-tel* ve velkém souboru textů čítajícím sto milionů slov. Nebylo tedy ani možné uvažovat o možnosti zjišťovat produktivitu slovotvorné přípony tímto způsobem; konkrétněji řečeno tak, že budeme studovat například poměr vysokofrekvenčních a nízkofrekvenčních ČS s různou slovotvornou příponou nebo že budeme zjišťovat počet, formálně-sémantický charakter, komunikační závažnost a stylovou hodnotu odvozených substantiv, která se v daném korpusu vyskytují jen jednou nebo mají jen několik výskytů. Můžeme studovat i poměr počtu výskytů derivátu a počtu a charakteru jeho zdrojů, tj. počet a charakter textů daný výraz obsahujících a jejich autorů. Můžeme pak těmito naznačenými způsoby přesněji studovat i vztah produktivity systémové (podmíněné strukturálními vztahy jazykových hodnot) a empirické (podmíněné dobovou společenskou potřebou pojmenování).

Korpus nám ovšem vedle těchto druhů produktivity umožňuje studovat ještě i produktivitu, kterou bych nazval „parolovou“, tj. takovou produktivitu, která je podmínována aktuální potřebou tvořit texty, výpovědi a pojmenování určitého druhu určitým způsobem.

Vzhledem k možnostem výzkumu, které korpus poskytuje, lze vyslovit i tuto jednoduchou hypotézu o produktivitě slovotvorného sufixu: čím větší počet „jednovýskytových“ a „nízkovýskytových“ slovotvorných derivátů je v korpusu obsažen, tím větší je parolová produktivita jejich formantu. V tomto článku se

pokoušíme učinit první podpůrný krůček v ověřování této hypotézy korpusovými nálezy. Zvolili jsme jediný sufix, činitelský sufix *-tel*, pro účel tohoto příspěvku a pro jednoduchost hledání vázaný na kmenotvornou příponu *-ova-*. Statistické údaje získané prací s Českým národním korpusem přitom konfrontujeme se seznamem jmen na *-ovatel* v OPJ³.

2. Abecední seznam všech ČS na *-ovatel* (dále *ČSovatel*) uvedených v OPJ

Tučně jsou označena ta, která nemají v ČNK ani jediný doklad. Zkratka *zast.* je údaj OPJ přejatý z PSJČ.⁴

bičovatel, budovatel, burcovatel, **cepovatel**, cestovatel, **častovatel**, **dohazovatel** (zast.), **čakanovatel**, dokazovatel (málo užívané), dokončovatel, **dolovatel**, dopisovatel, **doplňovatel**, **dopravovatel**, doručovatel; dotazovatel, **dovršovatel**, falšovatel, **horovatel**, jmenovatel, **kaceřovatel**, **kamenovatel**, **kroužkovatel**, **křížovatel**, napodobovatel, napravovatel, nařizovatel, následovatel, navštěvovatel, **naznačovatel**, obdivovatel, **obětovatel** (zast.), obhajovatel, objevovatel, **obkličovatel**, **obkreslovatel**, **oblažovatel**, **obluzovatel**, **obměňovatel**, **obmezovatel**, **obnažovatel**, obnovovatel, obohacovatel, **obracovatel** (zast.), obrozovatel, obsluhovatel, **obšťastňovatel**, **obveselovatel**, **obviňovatel**, **obživovatel**, **očišťovatel**, odhalovatel, **odkazovatel** (zast.), **odkupovatel** (zast.), odměňovatel, odnárodnovatel, **odporovatel**, **odstiňovatel**, odsuzovatel, **oduševňovatel**, **odvažovatel**, ohlašovatel, **ohlupovatel**, **ohlušovatel**, ohrožovatel, **ochočovatel**, **ochraňovatel**, **ochuzovatel**, **okazovatel**, **okouzlovatel**, okrašlovatel, **okreslovatel**, omezovatel, **omlazovatel**, opakovatel, opatrovatel, opatřovatel, **opevňovatel**, **opravňovatel**, **opravovatel**, orodovatel, **osamostatňovatel**, **osazovatel**, **oslabovatel**, oslavovatel, **oslazovatel**, osnovatel, osočovatel, osvěcovatel, osvobozovatel, ošetřovatel, **otravovatel**, ověřovatel, ozařovatel, **ozdobovatel**, **ozdravovatel**, **označovatel**, oznamovatel, oživovatel, **paběrkovatel**, **pamatovatel**, **panovatel**, **pěstovatel**, **pilovatel**, **pobuřovatel**, **podceňovatel**, **podivovatel**, **podkuřovatel**, **podlamovatel**, podmaňovatel, podněcovatel, podpisovatel, **podplacovatel** (zast.), podporovatel, **pohoršovatel**, pochybovatel, pojišťovatel, pokračovatel, **poněmčovatel**, **ponižovatel**, **popichovatel**, popisovatel, **popuzovatel**, porušovatel, **porušťovatel**, pořizovatel, **posilovatel**, **posilňovatel** (zast.), **poskvřňovatel**, **posluhovatel** (zast.), posuzovatel, poškozovatel, potlačovatel, **potřebovatel** (zast.), **potvrzovatel**, poučovatel, povzbuzovatel, **poznámkovatel**, pozorovatel, **prodlužovatel**, **prohlubovatel**, **projevovatel**, prosazovatel, prostředkovatel, provozovatel, **prozrazovatel**, **přebásňovatel**, **předražovatel**, **představovatel** (zast.), **přehodnocovatel**, **překrucovatel**,

**přepisovatel, předpodstatňovatel, přepravovatel, přihlašovatel, přikra-
 šlovatel, připravovatel, přísluhovatel, přísvědčovatel, přivlastňovatel,
 putovatel, rokovatel, razítkovatel, rozdělovatel, rozdmychovatel,
 rozdružovatel, rozhojňovatel, rozjařovatel, rozkazovatel, rozlišovatel,
 rozlučovatel, rozměňovatel, rozmnožovatel, rozněcovatel, rozplašovatel,
 rozplemeňovatel, rozpojovatel, rozptylovatel, rozpůjčovatel, rozrušovatel,
 rozředňovatel, rozsuzovatel, rozšiřovatel, roztrušovatel, rozřídňovatel,
 sbližovatel, scelovatel, sdružovatel, sestavovatel, sestrojovatel, shrnovatel,
 shromažďovatel, schraňovatel, schvalovatel, sjednocovatel, sledovatel,
 slibovatel, slučovatel, směnkovatel, směňovatel, smiřovatel, snižovatel,
 snovatel, soustředňovatel, spisovatel, splňovatel, spravovatel, stlačovatel,
 stopovatel, stravovatel, stěhovatel, stěžovatel, stupňovatel, sužovatel,
 šekovatel, šikovatel, ucelovatel, udělovatel, udržovatel, ujařmovatel,
 ujednocovatel, ukazovatel, uklidňovatel, ukojovatel, ukonejšovatel,
 ukracovatel, ukrucovatel, umirňovatel, umořovatel, umožňovatel,
 umravňovatel, uladňovatel, ulevovatel, upevňovatel, uplatňovatel,
 upozorňovatel, upravovatel, určovatel, urychlovatel, uskutečňovatel,
 usměrňovatel, usmiřovatel, usvědčovatel, utěšovatel, utiskovatel, utlačovatel,
 utvrzovatel, uvažovatel, uvědomovatel, uvolňovatel, uzdravovatel,
 včleňovatel, věnovatel, veršovatel, vzdorovatel, vměšovatel, vštěpovatel,
 vydražovatel, vyhlašovatel, vyhlazovatel, vyhrožovatel, vychvalovatel,
 vyjadřovatel, vykořisťovatel, vykrmovatel, vykupovatel, vylidňovatel,
 vylučovatel, vyluzovatel, vyměňovatel, vyměšovatel, vymezovatel,
 vyobrazovatel, vypisovatel, vyplňovatel, vypravovatel, vyprazdňovatel,
 vypůjčovatel, vyřizovatel, vysazovatel (zast.), vyslovovatel, vysvětlovatel,
 vysvobozovatel, vysušovatel, vyšetřovatel, vyučovatel, vyvražďovatel,
 vyzdobovatel, vzbuzovatel, vzněcovatel, vzrušovatel, vzpružovatel,
 zabavovatel, zacvičovatel, zadržovatel, zahajovatel, zahlazovatel,
 zachraňovatel, zachycovatel, zajišťovatel, zakročovatel, zakupovatel,
 zakuřovatel, zalesňovatel, zalidňovatel, zaměřovatel, zamlžovatel,
 zaopatřovatel, zaplašovatel, zapisovatel, zařizovatel, zásobovatel,
 zastavovatel, zasvěcovatel, zatajovatel, zatemňovatel, zatěžovatel,
 zatracovatel, zaučovatel, zavěšovatel, zavlazovatel, zavrhovatel,
 zažehovatel, zbožňovatel, zbožšťovatel, zcizovatel, zčešťovatel,
 zdokonalovatel, zdražovatel, zdržovatel, zdůvěrňovatel, zeslabovatel,
 zesměšňovatel, zevlovatel, zevšedňovatel, zevšeobecnovatel, zhanobovatel,
 zhodnocovatel, zhoršovatel, zhudebnovatel, zjednodušovatel, zjevovatel,
 zkracovatel, zkrášlovatel, zlehčovatel, zlepšovatel, zlevňovatel, zlidšťovatel,**

zlyřičťovatel, zmnožovatel, zmocňovatel, znásilňovatel, značkovatel, znázorňovatel, znehodnocovatel, zneklidňovatel, zněmčovatel, znepokojovatel, znesvěcovatel, znetvořovatel, znevažovatel, zničovatel, zobrazovatel, zosobňovatel, zotročovatel, zpeněžovatel, zpevňovatel, zpodobňovatel, zpodobovatel, zpytovatel (zast.), zrovnoprávňovatel, zrychlovatel, zřizovatel (málo užívané!) ztělesňovatel, ztrpčovatel, ztvárňovatel, zúrodnovatel, zušlechťovatel, zvěčňovatel, zvelebovateľ, zveličovatel, zvěstovatel, zvyšovatel, žalovatel (zast.)

V tomto seznamu pořízeném z výčtu OPJ je celkem 249 ČSovatel, která nemají v ČNK ani jeden výskyt. Těch, která mají v ČNK jeden či více dokladů, je pouze 134.

3. Frekvenční seznam substantiva na -ovatel obsažených v ČNK⁵

Hvězdičkou jsou označena ta, která nejsou uvedena ve výčtu OPJ ani v PSJČ. Číslo v závorce udává počet výskytů. Frekvenční rozlišení substantiv daného typu na velmi frekventovaná, frekventovaná a méně frekventovaná bylo stanoveno subjektivně ad hoc a nečiní si nárok na obecnou platnost.

velmi frekventovaná (nad 1000 výskytů – 5 substantiv)

spisovatel (8411), vyšetřovatel (5610), pozorovatel (3965), provozovatel (3022), vystavovatel (1685)

frekventovaná (1000 až 50 výskytů – 25 substantiv)

cestovatel (815), poskytovatel (789), zřizovatel (722), zpracovatel (719), zprostředkovatel (653), obdivovatel (565), dopisovatel (507), navrhovatel (410), pronásledovatel (366), pokračovatel (309), ošetřovatel (303), zapisovatel (220), budovatel (208), *znečišťovatel (144), doručovatel (142), přihlašovatel (117), stěžovatel (106), vypisovatel (101), vyhlašovatel (96), pečovatel (85), podporovatel (70), vykořisťovatel (62), posuzovatel (56), pořizovatel (51), utlačovatel (50)

méně frekventovaná (pod 50 výskytů – 78 substantiv)

ubytovatel (38), zlepšovatel (38), zvěstovatel (37), zahajovatel (30), oznamovatel (28), podněcovatel (27), *upisovatel (25), šikovatel (24), udržovatel (22), *prověřovatel (21), prosazovatel (20 – ani jeden nom. sg.), sestavovatel (20), opatrovateľ (18), *rozhodovatel (18), osnovatel (17 – ani jeden nom.), utiskovatel (17 – ani jeden nom.), pojišťovatel (16), porušovatel (15), upravovatel (15), *zakončovatel (13), ohlašovatel (12), sledovatel (12), dokazovatel (11), umořovatel (11), falšovatel (10), *spojovatel (10), zajišťovatel (10), zásobovatel (10), rozšiřovatel (9), vypůjčovatel (9), napodobovatel (8), napravovatel (8), schvalovatel (8), zbožňovatel (8), navštěvovatel (7), obnovovatel (7),

připravovatel (7), zjednodušovatel (7), objevovatel (6), *skladovatel (6), určovatel (6), uskutečňovatel (6), obsluhovatel (5), ověřovatel (5), *plánovatel (5), shromažďovatel (5), smířovatel (5), udělovatel (5), *vylepšovatel (5), opěvovatel (4), půjčovatel (4), *sdělovatel (4), zadržovatel (4), zatěžovatel (4), žalovatel (4), *dešifrovatel (3), *obtěžovatel (3), oživovatel (3), podpisovatel (3), prostředkovatel (3), rozdělovatel (3), *ukusovatel (3), usmířovatel (3), utěšovatel (3), vydržovatel (3), vypravovatel (3), zachovatel (3), znásilňovatel (3), *osmyslovatel (2), potlačovatel (2), povzbuzovatel (2), rozmnožovatel (2), stvrzovatel (2), uschovatel (2), varovatel (2), vylučovatel (2), vyslovovatel (2), *zveřejňovatel (2)

s jedním výskytem (81 substantiv)

Zkratka nom. pl. znamená, že dané substantivum se v korpusu vyskytuje pouze v nominativu plurálu.

*bulíkovatel, dodržovatel (nom. pl.), dokončovatel (nom. pl.), *dostavovatel (nom. pl.), *narušovatel, následovatel, obhajovatel (nom. pl.), *obhospodařovatel (nom. pl.), obletovatel, obohacovatel, *oceňovatel (nom. pl.), *očkovatel, *okrašlovatel (nom. pl.), omezovatel, opisovatel, opovrhovatel, oslavovatel, *oslňovatel, osnovatel, ozařovatel, *podstrkovatel, pochybovatel (nom. pl.), ponížovatel, popisovatel, poškozovatel, poučovatel, *povolovatel (nom. pl.), *povzdvihovatel, pozměňovatel (nom. pl.), *předepisovatel, předzpěvovatel, *přemísťovatel (nom. pl.), *přemýšlovatel, *přezkušovatel, *přidržovatel, *připojovatel, *příspěvovatel, *rozjasňovatel, *rozsvěcovatel, sblížovatel, *sebezviditelňovatel (nom. pl.), sepisovatel, slibovatel, splňovatel, spravovatel (nom. pl.), sužovatel, tetovatel, účtovatel, *umravňovatel, uplatňovatel, urychlovatel, usvědčovatel, *utajovatel (nom. pl.), uvolňovatel (nom. pl.), uzdravovatel (nom. pl.), *vybavovatel, vychvalovatel, vyjadřovatel, *vylizovatel, *vyšvihovatel, *vyvažovatel, *vyvlastňovatel (nom. pl.), *zabezpečovatel, *zabraňovatel, zaopatřovatel, *zapůjčovatel, zasvěcovatel, zdražovatel, zdržovatel, zesměšňovatel, zhoršovatel, *zjasňovatel, zlehčovatel, zlidšťovatel, *zmrtvovatel, *znárodnovatel, zneklidňovatel, zosobňovatel, zotročovatel, ztělesňovatel, *zvěčňovatel (nom. pl.)

4. Analýza nálezů

Pokud jde o produktivitu a s ní spojenou četnost⁶ přípony *-tel*, je dosti pozoruhodné, že v korpusu je přibližně pouhá stovka substantiv s formantem *-ovatel*, která mají více než jeden výskyt, a pouze necelá stovka substantiv s výskytem jediným. Je to v nápadném rozporu s počtem téměř čtyř stovek těchto jmen zaznamenaných v OPJ. Kdyby šlo o srovnatelné soubory textů, mohli

bychom z toho snad usuzovat na vývojové slábnutí produktivity slovotvorného formantu *-tel*. Avšak rozsah textů, s nimiž po dlouhá léta pracovala armáda excerptorů pro účely lexikografické a z nichž čerpal PSJČ, byl patrně mnohonásobně větší, než je ten, který tvoří ČNK. Materiál PSJČ vychází z děl stovek českých spisovatelů převážně třetí čtvrtiny 19. a první poloviny 20. století a zaznamenává patrně i mnoho slov příležitostně užitých jedním či několika málo autory, aniž je u těchto slov uvedena nějaká značka (např. *řidké*, *zast.* atd.) omezující jejich užívání.

Uvažujeme-li o společenské (empirické) a textotvorné (parolové) podmíněnosti slovotvorné produktivity činitelské přípony *-tel*, bude vhodné odlišit nejprve potřebu utvořit a použít substantivní pojmenování činitelů takových činností, které jsou více či méně podmíněny dobově (např. *pojišťovat*, *znárodnovat*) či existujícími společenskými zvyklostmi některých státních či etnických společenství (např. *kamenovat*). Podstatnější však patrně bude odlišit mezi ČSovatel ta, která označují nejen povolání, profesi, ale i – a to je mnohem častější případ – vykonavatele jisté obvyklé a institucionalizované nebo jinak společensky (i v záporném smyslu) významné činnosti, od těch ČSovatel, která označují jen někoho, kdo víceméně aktuálně či individuálně provádí nějakou činnost. Je z tohoto hlediska dosti příznačné, že PSJČ nezaznamenává slovo *znečišťovatel*, které má v ČNK 144 výskytů, přestože význam a užívání slovesa *znečišťovat* i PSJČ dokládá řadou kontextů.

Materiál korpusu zajímavě a významně dokládá, že mezi frekventovanějšími ČSovatel nad 50 výskytů je pouze jediné, které neoznačuje vykonavatele profese či institucionalizovaného nebo jinak společensky významného druhu činnosti; je jím substantivum *obdivovatel* s 565 výskty. Z méně frekventovaných ČSovatel od dvou do 38 výskytů je již takových více, např. *zvěstovatel* (37), *podněcovatel* (27), *udržovatel* (22), *porušovatel* (15), *napodobovatel* (8), *opěvovatel* (4), *vyslovovatel* (2) aj. A z těch, která mají jediný doklad, je již takových, která označují někoho, kdo aktuálně či individuálně provádí nějakou činnost, velká většina.

Zdá se mi přirozené, že společenská komunikativní potřeba tvořit a užívat substantivní pojmenování individuálních a příležitostných vykonavatelů neinstitucionalizované činnosti je malá. Ukazuje to i poměrně malý počet ČS s vyšší frekvencí než jediný výskyt – zhruba jediná stovka – a necelá stovka ČS s výskytem jediným.

Nepřekvapuje také, že většina nízkovýskytových ČSovatel jsou pojmenování stylově příznaková, a to i mnohá ta, která jsou deriváty sloves stylově relativně

bezpříznakových. Např. *slibovatel* není stylově bezpříznakové označení kohokoli, kdo slibuje, jak ukazuje i jediný výskyt tohoto substantiva v korpusu, navíc v plurálu, ve stylově a obsahově expresivním kontextu: *A co horšího: předvolební slibovatelé světlých zítřků začínají hovořit o světle na konci tunelu.*

Mnohá *ČSovatel* znějí dokonce více či méně ironicky nebo obrazně a tak se jich také okazionalmente užívá. Pouze ironicky bychom mohli nazvat např. lékaře *uzdravovatelem* (nebo *lécitelem*). Příznačně se v ČNK vyskytuje subst. *uzdravovatel* jedinkrát v následující větě z překladu románu U. Eca *Jméno růže*: *Jak vyprávěl, představoval jsem si, jak se připojuje k bandám tuláků, které jsem poté stále častěji vídal potloukat se Evropou: byli to falešní mniši, šarlatáni, podvodníci, šejdiři, trhání a otrhanci, malomocní a mrzáci, vaganti, potulní zpěváci, klerikové bez domova, falešní hráči karet, kejklíři, zmrzačení žoldnéři, bludní Židé, zlomení uprchlíci ze zajetí nevěřících, šilenci, psanci, zločinci s uřezanými ušima, sodomité a mezi nimi potulní řemeslníci, tkalci, kotláři, stolaři, brusiči, vyplétači, zedníci, taškáři, darebáci, povaleči, holomci, pleticháři, násilníci, vagabundi, pobudové, svatokupečtí kanovníci a kněží a skořápkáři a lidé zneužívající důvěry jiných, padělatelé bul a papežských pečeti, prodavači odpustků, falešní ochrnutí, kteří si lehali před dveře kostelů, uprchlí řeholníci, prodavači relikvií, udělovači odpustků, hadači a chiromanti, zázrační *uzdravovatelé*, falešní žebráci a smilníci všeho druhu, lotři, kteří pomocí podfuků a násilí kazily jeptišky a panny, simulátoři vodnatelnosti, padoucnice, hemeroidů, dny a nezhojitelných ran, jakož i trdomyslnosti.*

Typická je ironie mnohých recenzentů, do jejichž stylu se právě takováto příznaková pojmenování dobře hodí, např.: *Tam, kde nás zasvěcovatel do tajů avantgardy podniká diletujiící exkursy do politické historiografie či do dějin kultury, jsou jeho selhání nejzjevnější a zároveň nejvíce prozrazují, nakolik se Nový identifikoval s oficiální frazeologií komunismu, který tato hesla potřeboval k účinnějšímu potírání myšlenkové různorodosti.*

Parolovou produktivitu činitelského sufixu *-tel* omezuje nejen jeho relativně značně malá textotvorná upotřebitelnost, ale i systémová konkurence této přípony s ostatními činitelskými sufixy, zejména s příponou *-č*. Např. *dohazovatel* konkuruje častější *dohazovač*, substantivům *obveselovatel*, *posluhovatel*, *přísluhovatel*, *opisovatel* konkurují častější deriváty na *-č*.

Našly by se jistě i další omezující faktory parolové produktivity ČS, např. – obecně viděno – jejich uplatnění v syntaktické struktuře věty, anebo – viděno speciálně – jejich konkurence se spojením *kdo* + verbum finitum. Např. namísto *každý cestovatel podzemní dráhou užijeme* spíše výrazu *každý, kdo cestuje*

apod. Srov. doklady z korpusu:

Zjistí to každý, kdo cestuje pařížskou podzemní dráhou.

Další euro-optimisté zase tvrdí, že euro si najde cestu do Británie tak jako tak – tím, že se stane univerzální měnou pro každého, kdo cestuje do Evropy.

5. Závěr

Zatímco systémová produktivita činitelského sufixu *-tel* je značná, v případě odvozování od imperfektiv na *-ova-* dokonce snad možno říci neomezená (jak naznačuje i porovnání ČSovatel v OPJ a v ČNK), jeho produktivita parolová, tj. – abychom parafrázovali slova Dokulilova – jeho účast v procesu tvorby textu, je mnohem nižší.

Nicméně ani 81 substantiv s pouze jediným výskytem ve stomilionovém korpusu psaných textů, převážně novinových (60 %), odborných a beletristických, není málo. Předpokládáme dokonce – v souladu s teorií a empirickými poznatky OPJ –, že další výzkumy, které budou doufejme v dohledné době následovat, ukáží, že sufix *-tel* patří k těm slovotvorným sufixům, které budou mít v korpusu největší počet jimi odvozených jednovýskytových derivátů.

František Šticha

Poznámky

¹ Všechny následující citace jsou z tohoto díla.

² Co přesně se rozumí oním „statickým průřezem“, je ovšem vzhledem k dnešním možnostem statistických šetření a vůbec textových analýz poněkud problematické.

³ Zkratka pro *Tvoření slov v češtině II. Odvozování podstatných jmen*, o. c.

⁴ Zkratka pro devítisvazkový *Příruční slovník jazyka českého*.

⁵ Tento seznam pravděpodobně není výčtem všech substantiv daného typu v korpusu obsažených. Hledali jsme totiž v prvním kroku pouze výrazy zakončené na **ovatel* (je jich v korpusu asi 40 000), tedy nominativy, a teprve poté jsme ke každému nalezenému nominativu hledali výskyty všech tvarů daného lemmatu. Kromě toho jsme hledali lemmata všech substantiv na *-ovatel* obsažených v OPJ; přitom jsme zjistili, že některá se v korpusu vyskytují, a to někdy i v počtu desítek, pouze v pádech nepřímých. Je tedy pravděpodobné, že jsme nezaznamenali výskyt substantiv na *-ovatel*, která se v korpusu vyskytují pouze v jiném pádě než v nom. sg. a pl.

⁶ M. Dokulil v Teorii odvozování slov, o. c., říká, že mezi indicie produktivnosti slovotvorného prostředku patří i „početnost útvarů tímto prostředkem formovaných“.

Slovotvorná adaptace přejatých slov a její povaha

Za adaptaci se běžně považuje přizpůsobení cizího slova domácím typům. Protože jde především o možnost přiřazení slov k deklinačnímu vzoru, traduje se v literatuře především adaptace morfologická. Ta bývá doprovázena v různé míře adaptací hláskovou a pravopisnou. Hlásková, či spíše fonetická adaptace, související s povahou domácí artikulační báze, dovoluje nevyslovovat v českém kontextu u přejatých slov cizí hlásky a vyslovovat místo nich hlásky pouze blízké originálním. Pravopisná adaptace není realizací adaptace fonetické, jde často o kompromis mezi původním zápisem a zápisem blízkým (ve smyslu uvedených fonetických úprav) originální výslovnosti. Pravopis cizích slov je dnes na jedné straně odrazem míry jejich počestění a na straně druhé závisí do značné míry na vůli autorově a schopnostech redakce a vydavatele. To, co bylo dříve omezeno počtem typografických znaků v sázecích strojích a často schopnostmi a ochotou sazeče užít v nouzi ruční sazby, v době sazby počítačové by už jako technické omezení existovat nemělo. Problematikou adaptace jakožto jevu komplexního se gramatiky nezabývají, běžně je traktována jako způsob zdomácnění cizích slov především kvůli jejich zařazení do domácí flexe, tedy jde o adaptaci morfologickou a v jejím rámci především o skloňování přejatých substantiv, méně o problematiku jiných slovních druhů.

Nepochybně lze souhlasit s tím, že nejsilnějším spojencem morfologické adaptace je adaptace slovotvorná. Ta na rozdíl od typů předešlých příliš rozpracována nebyla (s výjimkou stati Dokulilovy – Kuchařovy 1977 a v rámci neologismů práce Martincové 1983). Ze souborných prací pojednává o slovotvorné adaptaci slovotvorba Šmilauerova (1971), ale jen s omezením na adaptaci adjektiv, tento postup přejímá i slovotvorba v MČ (1986) a Čechová a kol. (Čeština – řeč a jazyk 1996). Nejdále je vtažena adaptace do slovotvorných procesů v Příruční mluvnici češtiny (Šlosar, D. Slovotvorba, 1996), kde je zařazena na úroveň změn mutace, modifikace a transpozice (avšak samostatně se o ní pojednává rovněž jen u adjektiv).

Slovotvorná adaptace řeší nejen problémy flexe konečným způsobem, protože příslušnost ke slovotvornému typu zahrnuje i morfologickou charakteristiku, ale i zařazenost významovou – tím, že význam přehledně strukturuje. (Pokud dochází při adaptaci k sémantickým změnám, pak jde nejčastěji o zúžení či rozšíření původního významu či odlišné hodnocení stylistické.)

Při slovotvorné adaptaci je cílem na rozdíl od adaptace morfologické pře-

devším dosažení segmentovatelnosti, která je pro běžného uživatele předpokladem rozpoznání jak významové, tak i formální struktury slova. I při prvním setkání uživatele se slovem je pak jeho význam prediktabilní a motivace srozumitelná (srov. Dokulil 1977, 1978).

Je-li segmentovatelnost zřetelná, pak příliš nehraje roli, zda se nástrojem adaptace přejatého základu stal formant domácí či cizí, který byl adaptován jen morfologicky a v jazyce už vytvořil řadu zástupců (*-tor*, *-iér*, *-ista*, *-ér* apod.), stejně jako nehraje roli, zda je slovo segmentováno v souladu s tvořením v původním jazyce.

Je-li u cizích slov struktura průhledná a je-li známo pokud možno i základové slovo, chápeme je jako členy odpovídajících slovotvorných svazků a řad a také jako členy slovotvorných tříd (tedy např.: *telegrafista*, *hoteliér*, *filolog* jako názvy konatelské, *legionář*, *humanista*, *bandita* jako názvy podle příslušnosti, *rafinérie*, *krematorium* jako názvy míst atp. (srov. Dokulil – Kuchař 1977)). Taková slova pak fungují jako modely nejen pro adaptaci dalších slov z cizích jazyků, ale i pro tvoření hybridní, tedy z domácích základů pomocí cizího sufiku: *pracant*, *houslista*, *potížista*, *husita*, *nadace*, *pletáž*. Dochází tak v jisté míře ke zrovnoprávnění významově čitelných cizích formantů (prefixů i prefixoidů, sufiků i sufikoidů: k uvedeným termínům Martincová – Savický 1987) s domácími a k jejich postupnému začleňování do domácích slovotvorných prostředků. Za zvláštní, nezanedbatelný adaptační krok je nutno považovat vznik pravidelných responzů, paralel českých prostředků k cizím, hláskově blízkým: tak vznikly například útvary jako *vizionář*, *bankér*, *handlíř*; *milicionář*; *relikviář*, *orátor* k cizím formantům *-arius*, *-er*, *-orium*. Podstatou adaptace všech uvedených typů názvů je jejich úspěšné zařazení do slovotvorných tříd a ke skloňovacím typům.

Dosažením tohoto stupně přizpůsobení nelze však považovat adaptaci za završenou. Zařazení do slovní zásoby vyžaduje od přejatého slova aktivní účast na dalších slovotvorných procesech. Proto považujeme za další stupeň slovotvorné adaptace spojení cizího slovního základu (adaptovaného hláskově a morfologicky koncovkou nebo slovotvorným formantem s koncovkou) a domácího slovotvorného formantu. Jinými slovy, jde o zapojení přejatého slova do domácích slovotvorných vztahů: *tramvaj* → *tramvaják*, *sanita* → *saniťák*, zkracování typu *fotoaparát* → *foťák*, resuffixace domácím formantem typu *auto* → *auťák*, *laboratoř* → *labina*, *labák*. V uvedených případech jde vlastně o hybridní tvoření, ale opačné, než se obvykle traktuje (domácí základ + cizí sufik); domácím formantem a častou kolokviálností vzniklého útvaru se oslabuje cizost základu.

Všimněme si dalších několika cest, jimiž se završuje slootovorná adaptace přejatého slova. (Nechme stranou kompaktní skupinu názvů tvořených od cizích vlastních jmen místních: *Tibetán, Kamerunec; Sudeťák, Norimberčan*; či od jiných vlastních jmen: *bolzanovec* atd.) Zdrojem slootovorné adaptace vyššího stupně, jímž přejatá slova procházejí, jsou především různé typy modifikací, zejména v češtině běžné a nutné přechýlení: zatímco výrazy *pedagog, dramatik, dramaturg, pianista...* jsou adaptovány v prvním stupni morfologicky a segmentovatelné jsou díky dalším obdobně zakončeným slovům, jsou *pedagožka, dramatická, dramaturgyně, pianistka* útvary, které prošly další slootovorbou a potvrdily tak úspěšnost stupně prvního. (Stranou opět necháváme přechylování cizích vlastních jmen, a to příjmení: *Thatcherová, Něhrúová*, i křestních jmen: *Theodora*.) Modifikace deminucí je na rozdíl od modifikace přechýlením poměrně řídká, protože stylistická povaha cizího slova (jeho častá odbornost) je s deminucí a jejími pragmatickými důsledky slučitelná jen výjimečně: *mixérek, voliérka, bankéřik*; většinu deminuoat nelze (*planetárium, sterilizátor, kompostér*). Formace odvozené sufixem *-k-* nemusejí mít význam deminutivní, ale jde o resufixaci kolokviální: *akvárium → akvářko, solárium → solárko*, nebo sufixaci umožňující skloňování: *písičko*. Ke slootovorné adaptaci druhého stupně dochází rovněž pomocí augmentativních (a následně třeba i deminutivních) přípon při tvoření emocionálně zabarvených variant k názvům jako *fašista → fašoun → fašounek, komunista → komouš → komoušek*.

Typy uvedeného stupně slootovorné adaptace přejatých substantiv nejsou tímto přehledem vyčerpány, šlo nám o systemizaci běžných procesů, jejichž zákonitostem musejí přejatá substantiva vyhovět, mají-li se stát rovnocennými lexikálním jednotkám domácím.

Přejatá adjektiva mohou zůstat nesklonná, projdou pak tedy jen adaptací fonetickou a pravopisnou (*fajn ženská, fěr hra, košer jídlo*). Pokud vzniknou ve spisovné češtině podoby analogické k lašským výrazům *fajny barak, fajne auto*, vzniknou formy tvrdé adjektivní deklinace, tedy dochází k adaptaci morfologické. Daleko běžnější je však adaptace slootovorná, tedy slootovorným sufixem: *fěr – fěrový*, hovorové *nóbl – nóblovej*. K přejatým adjektivním základům se připojují většinou domácí sufixy *-ní (vágní), -ový (sprejový, e-mailový)*, nebo pravidelné responze sufixů cizích (např. *-icus → -ický: toxický, sporadický*, méně často *-al → -ální: hormonální, globální*). Slootovorná adaptace druhého stupně, tedy začlenění do domácí slootovorné soustavy, se děje především tvorbou názvů vlastností (*autentičnost, sporadičnost*), případně názvů nositelů vlastnosti, méně se modifikují a řídce se stávají základy pro tvoření sloves. Druhý stupeň adaptace substantiv a adjektiv však neprobíhá jen

podle stávajících domácích modelů. Nová slova se vyznačují volnějšími motivačními i formálními vztahy k odvozovacímu základu, polymotivíčností, často i větší vágností významu, v důsledku toho pak i univerzálnější formou (Martincová 1987, Buzássyová 1988).

Slovesa z cizích základů mají ve srovnání se substantivy a adjektivy svá specifika. Lze je spatřovat v tom faktu, že k jejich adaptaci morfologické nestačí koncovky příslušných tvarů, ale že jako konverzní (i sufixační) prostředky slouží kmenotvorné přípony, a to pouze domácí: *-ova-t*, daleko méně často *-i-t* nebo *-a-t*, nulová kmenotvorná přípona se u přejatých sloves nerealizuje. Do prvního stupně adaptace tedy vstupují u sloves na rozdíl od přejatých substantiv pouze domácí formanty (ať už je považujeme za slovotvorné sufixy či za konverzní prostředky). Díky tomuto faktu je segmentace pro domácího mluvčího snazší, navíc je umocněna převahou sufixu *-ovat*, jehož obliba je dána nejen dvojslabičnou zřetelností, ale i tím faktem, že nevyžaduje alternaci předcházejícího základového konsonantu. Přípony *-it* a *-at* slouží převážně u citově zabarvených nebo hovorových sloves: *špiónit*, *magorit*, *kafrat* atd. Tato slovotvorná adaptace je spojena s morfologickou těsněji než u jmen, a to pro povahu kmenotvorného sufixu, který už dnes není nositelem starých významových protikladů.

Za druhý stupeň slovotvorné adaptace u sloves bychom analogicky ke jménům mohli považovat další tvoření od slovesných základů, tedy především vznik substantiv typu *entrování*, adjektiv typu *pikýrovací*, *financovatelný*, *izolovaný*, *promující*, *odpromovavší* atd. Na tomto stupni slovotvorné adaptace probíhá i tvoření deverbálních sloves modifikací (mutací). Toto tvoření slouží k zapojení přejatého slovesného základu především do soustavy domácích prefigovaných útvarů a zároveň je prvním krokem k získání vidových protikladů. Vznikají tak perfektiva jako *přeorganizovat*, *proorganizovat*, *nedofinancovat*, *rozfinancovat*, *umanifestovat se*, *dopromovat* atp. s možností vzniku sekundárního imperfektiva (*přeorganizovávat*, *rozfinancovávat* atp.). Tímto způsobem získávají přejatá slovesa schopnost vyjadřovat v souladu s povahou prefixů významy způsobu a hodnocení děje (klasifikace slovesných významů srov. PMČ, Šlosar 1996). Za dovršení adaptace sloves však lze považovat teprve vyřešení vidové vágnosti či obouvidovosti primárního základového slovesa. Jde o krok týkající se sice morfologické kategorie slovesa, dotýká se však těsně vztahů slovotvorných a sémantiky celého lexému. Překážkou masového vzniku čistě vidových dvojic je, jak známo, omezená kompatibilita prefixů v čistě vidové funkci s různými druhy základů, protože valná většina prefixů není významově prázdná

a významy prefigovaných sloves vznikají kombinací významu základu a prefixu. K úspěšnému vzniku perfektiva může dojít u těch sloves, kde není interference s domácími prefigovanými útvary žádná nebo je jen částečná: *zorganizovat*, *vydezinfikovat*, *odentrovat*, *zaizolovat*.

Na tomto místě stojí za zmínku, že nejlépe se domácímu vidovému prostředí přizpůsobují slovesa utvořená ze základů německých. Vznikala odjakživa a většinou jako překlady českých sloves, a tudíž přejala i celý jejich repertoár prefixů i vazeb (*zazátkovat láhev: zašpuntovat flašku*), lišila se od českých protějšků obvykle jen stylisticky: *piglovat*, *hecovat*, *štenkrovat*, *heftovat*. Méně často si vytvořila prostředky odlišné od analogických domácích: *zkoušet* – *vyzkoušet* X *prubovat* – *prubnout* – *zprubovat* – *zprubnout*.

Slovesa od přejatých základů fungují primárně jako obouvidová: *plédovat*, *promovat*. Ta v běžném projevu čistá perfektiva netvoří, snad jen jako kolokvialismy (*už máme odpromováno, odpromoval*; u tohoto slovesa je na překážku jeho současná tranzitivnost i intranzitivnost). Za reprezentanta skupiny sloves, kde vzniklo plně funkční čisté perfektivum, lze považovat kupříkladu sloveso *dezinfikovat* – *vydezinfikovat*. Problém perfektivizace není nový, v minulosti se jím zabývali především Poldauf (1954), Daneš (1960), Kopečný (1962), Lebed'ová (1984) a naposledy autorka této stati (2001).

Významově nejméně vázaným prefixem je stále prefix *z-*. Svědčí o tom vývody Kopečného ze šedesátých let, Lebed'ové z let osmdesátých a potvrdil to i přehled prostředků u současných neologismů po dalších dvaceti letech v našem materiálu (z *Nových slov v češtině 1998* a z vlastní excerptce): *zbojkotovat*, *zdiagnostikovat*, *zdigitalizovat*, *zformátovat*, *zmonitorovat*, *znormalizovat*, *zrecidivovat*, *zrelaxovat*, *zunitarizovat* apod. Tento prefix se připojuje i před slovesa prefigovaná cizím prefixem, který nebývá mluvčími jako prefix vnímán: *zdevastovat*, *zresetovat*, *zrestartovat*. Úspěšnost prefixu *z-* u přejatých základů je dána faktem, že prefix *z-* funguje u standardních domácích sloves převážně ve funkci čisté vidové (*orat* – *zorat*, u sloves nepříznivého působení *bourat* – *zbourat*, *kazit* – *zkazit* a u deadjektivních intranzitivních sloves typu *červenat* – *zčervenat*). Jiné způsoby užití prefixu *z-*, už nikoli čisté vidové, ale s významem „udělit vlastnost“ (*zezbytečnit*) a s významem distributivnosti a vysoké míry děje (*zchodit*, *zložit*, *zkropit*, *zlít*) se u neologismů neuplatňují.

Dalším prefixem sloužícím perfektivizaci je z hlediska početnosti nových derivátů *za-*: *zafaxovat*, *zalobovat*, *zalogovat se*, *zasejšnovat*, *zadokumentovat*,

zaheslovat, zatejpovat, zazipovat. K vysvětlení úspěšnosti *za-* jako perfektivizačního prefixu je třeba si uvědomit, že naše sémantické povědomí o něm je konstituováno skupinou četných perfektivizací u sloves, jimž je vlastní význam akustické nebo optické manifestace (*zadunět, zahřmít, zakašlat; zablikat, zazářit*). Tato perfektiua zdůrazňuje krátké trvání děje a podle našeho názoru právě tento význam vlastní sémanticky kompaktní skupině sloves se stal podkladem pro možnost využít stejného prefixu jako perfektivizačního u obouvidových přejatých sloves.

U malého počtu nových derivátů se realizuje spojení se spoluformantem *si* a vyjadřuje se tak „uspokojení z děje“: *zasurfovat si, zafetovat si*; toto „prospěchové“ doplnění děje pomocí *si* je možné i u některých uvedených sloves. Původní význam prostorový „směřování mimo dohled“ nebo „zacílení“ (např. *zapadnout, zajít, zalézt*) se u neologismů nerealizuje. Vysvětlení lze hledat ve skutečnosti, že tento význam je vázán na slovesa pohybu, jejichž počet je limitován, a že se při pojmenování odhlíží od způsobů pohybu, od nástrojů nebo jiných okolností, za nichž se děje pohyb: neřekne se např. *zabrusli někam, zasurfuj (do přístavu)*, ale spíše *zajed*.

Jako třetí se uplatňuje prefix *na-*. Na první pohled se jeví vzhledem k počtu vzniklých formací jako úspěšný: *naangažovat, naanimovat, nabootovat, nadefinovat, nadramaturovat, naformátovat, nachoreografovat, naimportovat, nainstalovat, nakonfigurovat, nakopírovat, namixovat, nanominovat, nasamplovat* („vytvořit zvukový záznam“), *naskenovat, naxeroxovat*. Jde však o úspěšnost jiného druhu než u prefixu *z-* nebo *za-*. Ne všechna uvedená slovesa lze považovat za standardní, řada z nich je omezená co do stylové působnosti. Přijatelnost jedněch či nepřijatelnost druhých lze vysvětlit sémantickým pozadím, kterým je u domácích sloves perfektivizovaných touto předponou především význam „fixace“, např. *nakreslit, nadiktovat, narysovat, namalovat*. Stojí za povšimnutí, že pokud jde o slovesa s obdobným významem, pak jsou jejich perfektiua obvykle pocíťována jako stylově neutrální: *naformátovat, nainstalovat, nakonfigurovat, nakopírovat, namixovat, nanominovat, nasamplovat, naskenovat, naxeroxovat* a mají zřejmě cestu otevřenou i do standardních projevů oficiálních, spisovných. Ostatní slovesa nesou rys formací omezených profesním prostředím, v němž vznikla, a jejichž užití navíc může být omezeno územně. Tato skutečnost je dána tím faktem, že čistě vidová funkce soupeří s frekventovanými a produktivními formacemi, jimž prefix *na-* propůjčuje význam „velké míry z hlediska výsledku děje“, např. *najezdit řádu kilometrů*, nebo „velké míry z hlediska vykonavatele“, pak se prefix *na-* spojuje se zvrtným zájmenem *se* (*najezdit se*). Tyto významy jsou téměř kdykoli

aktualizovatelné a ruší tak pouhou funkci perfektivizační: např. již uvedené *naskenovat* // *naskenovat mnoho obrázků*, *naskenovat se* či *nanominovat delegáty* // *nanominovat řadu delegátů*, *nanominoval se lidí do funkcí už dost* atd. Významy jsou závislé na povaze doplnění, pro měrový význam výsledku děje je nutné vyjádření následné kvantifikace (např. genitivem míry) a pro měrový význam z hlediska vykonavatele se *na-* kombinuje se spoluformantem *se*. Pro slootovorbu je sice důležité, že s tímto měrovým významem zůstává prefix *na-* i u slovesných neologismů z cizích základů kompatibilní, avšak omezuje se tak jeho čistě perfektivizační použitelnost. Původní konkrétní prostorový význam prefixu *na-* „na povrch“ či „zasazení povrchu dějem“ lze interpretovat pouze u jednoho nového slovesa *nasprejovat*, ač i zde může jít o význam pouze perfektivizační.

V čistě vidové funkci konkuruje u sloves fixace prefixu *na-* malou měrou prefix *o-*: *oxeroxovat*, *oskenovat*, *otipovat*. Jinak jde častěji o význam přesahující perfektivizaci „opatřit tím, co znamená základové konkrétní“ neboli „podle předaného předmětu“: *ospoilerovat*, *okufrovat*.

Prefix *vy-* se prezentuje jako čistě vidový u domácích sloves s významem konstituování: *vycvičit*, *vykonstruovat* atp. U novějších derivátů s obdobným významem uvedená funkce pokračuje. Protože je význam předpony u uvedených sloves velmi obecný, blízký pouhému završení, otevírá se cesta k širšímu využití prefixu ve funkci čistě perfektivizační: *vydefinovat*, *vyimitovat*, *vyignorovat*, *vykádrovat*, *vylustrovat*, *vyplanžetovat*, *vyprofilovat (se)*, *vytunelovat*. Tato slovesa však nepředstavují formace univerzálně použitelné. Rozpaky nad jejich vhodností vedly u některých z nich ke vzniku útvarů s jiným prefixem: *prokádrovat*, *prolustrovat*. Čistě perfektivizační funkci prefixu *vy-* jsou na překážku jeho poměrně výrazné významy konkrétnější, přítomné v běžné slovní zásobě, a to „získat dějem“ pro převážně duševní činnost (*vymyslet*) a „vytvořit dějem“ pro převážně fyzickou činnost (*vystavět*, *vymodelovat*). Nové deriváty tohoto typu jsou jen nečetné: *vydiskutovat*, *vytelefonovat*, *vyšpiónovat*. Uvedené významy souvisejí se základním prostorovým významem prefixu *vy-* „vydělení z celku, separace“ (a v důsledku toho získání dějem), který se realizuje na pozadí významu „směr zevnitř ven“ ve spojení s frekventovanými, ale nepočítanými slovesy pohybu. Počet nových útvarů s významem separace je velmi malý: *vyspecifikovat*, subsumpčně je přítomen u slovesa *vyseparovat* a s opakováním prefixem českým k přejatému *vyeliminovat*.

Poslední prefix, který se uplatňuje při perfektivizaci přejatých sloves, je *od-*. Přes poměrně značný počet nových derivátů je jeho využití k čistě vidové

funkci omezeno sémantickou interferencí s masivně využívaným významem „zbavení něčeho“ ve smyslu „negování děje“, jeho „opaku“ u domácích sloves: *odhalit* – *zahalit*. Teprve v případech, kdy základové sloveso do těchto souřadnic „udělit – zbavit“ nevstupuje, otevírá se omezená možnost pro vyjádření pouhé perfektivizace: *entrovat* – *odentrovat*, *stážovat* – *odstážovat*. Jak vstupují uvedené významy do užívání prefixu, ukazuje příklad sloves *odfinancovat* a *odizolovat*. Ve slovníku je uveden u *odfinancovat* význam perfektivizační, tedy „zajistit finance“, podobně však fungují i podoby *zafinancovat* vedle řídkého a stylově omezeného *ufinancovat*. Významově příbuzné sloveso *dotovat* se chová však jinak, *oddotovat* znamená „zbavit dotace“. Tato analogie a faktická masivní existence párů derivátů s protikladným významem tvořených prefixy *za-* vs. *od-* zařazuje formaci s čistě dokonavým významem *odfinancovat* do profesního slangu, naopak pár *zafinancovat* – *odfinancovat* by se zařadil do fungujícího významového protikladu. Podobně je tomu u slovesa *odizolovat* s významem dokonavým, tedy „zaizolovat“. K uvedenému významu opět jen v rámci profesní mluvy vedl zřejmě ten fakt, že převážnou činností je izolovat, nikoli zbavovat izolace, a protože je tento významový protiklad v praxi nepřilíš živý, může fungovat dokonavé *odizolovat* k nedokonavému *izolovat*. Toto sloveso se však dostalo do strukturního osamocení, čímž možnost jeho standardizace klesá. Prefix *od-* se dále spojuje s důrazem na završení děje s momentním již dokonavým slovesem: *kliknout* – *odkliknout*. Vzhledem k malé využitelnosti prefixu *od-* k čistě perfektivizačnímu významu je těžištěm jeho využití již zmíněná negace či inverze děje v jeho opak: *zavírovat* – *odvírovat*, u sloves s prefixem *o-*: *ospoilerovat* – *odspoilerovat*; u sloves na *-izovat*: *monopolizovat* – *odmonopolizovat*, *dramatizovat* – *oddramatizovat*; k neprefigovanému slovesu: *instalovat* – *odinstalovat*, *dotovat* – *oddotovat*; produktivita tohoto modelu umožňuje utvořit sloveso s inverzním významem i k neexistujícímu nebo řídkému slovesu s významem kladným: 0 – *odakademizovat*. Frekventovaný, leč nepočetně zastoupený domácí význam „reciprocity“ (blízký významu „retribuce“) se zformoval v modelu *odpovědět*, *odepsat*: *odfaxovat*, *odmailovat*. Uvedené sémantické vztahy jsou navzdory četným pokusům o využití prefixu *od-* k čistě perfektivizaci příčinou, proč jde vesměs o útvary v širší praxi nepoužitelné.

Srovnáme naše vývody se srovnatelnými výsledky v pracích Kopečného a Lebed'ové. Kopečný v Slovesném vidu v češtině (1962) stanovil pořadí prefixů podle přibývání konkrétnosti významu, tedy od čistě nebo převážně jen vidových prefixů ke konkrétním významům takto: (*u-*, *po-*), *z-*, *za-*, *na-*, *vy-*, *o-*, *s-*, *pro-*, *pře-*, *při-*, *roz-*, *ob-*, *vz-*, *od-*, *v-*, *pod-*, *nad-*, *před-*. Lebed'ová (1984) uvádí pořadí

předpon podle frekvence u svého souboru přejatých sloves: *z-*, *za-*, *vy-*, *na-*, *pře-*, *od-*, *o-*, *pro-*, *roz-*, *při-*, *s-*, *u-*, *v-*, *pod-*, *nad-*, *před-*, *ob-*. V našem materiálu, kde šlo o čistě vidové funkce, je pořadí úspěšných prefixů zdokonavujících toto: *z-*, *za-*, *na-*, (*o-*) *vy-*, *od-*. Pořadí úspěšnosti je dáno počtem vzniklých standardních formací. Ze srovnání plyne, že za nesporné lze považovat pořadí prvních čtyř předpon: *z-*, *za-*, *na-*, *vy-*, v němž se shoduje náš nejnovější vzorek s vývody Kopečného a v němž se materiál Lebed'ové liší obráceným pořadím předpon *na-*, *vy-*. Jasná je i pozice prefixu *o-*: u Kopečného na pátém místě, u Lebed'ové na místě sedmém, v našem materiálu jako konkurence nepočtená, ale živá k prefixu *na-*. Zato třinácté místo pref. *od-* u Kopečného, šesté místo téhož prefixu u Lebed'ové a poslední místo téhož v našem souboru svědčí, vedle toho, co je o něm řečeno v uvedeném materiálovém přehledu, o jeho rozporuplné situaci a problematičnosti užití při pouhé perfektivizaci.

Srovnáme-li uvedené využití převážně perfektivizačních prefixů s jejich využitím u domácích sloves (což reprezentuje studie Kopečného), pak zjistíme, že se u neologismů nerealizují v čistě vidové funkci prefixy *po-*, *u-* a *s-*. Pokusme se odpovědět na otázku, proč tomu tak je. První z nich plní perfektivizační funkci u sloves zaujetí polohy (*posadit*, *postavit*) a nové útvary se nerealizují zřejmě kvůli prostorové omezenosti počtu poloh. Podobně je tomu i u sloves zaujetí hodnotícího postoje (*pochválit*, *pokořit*); ani hodnotící postoje nejsou početně neomezené. Prefix *u-* je čistě perfektivizačním prostředkem u sloves nepříznivě hodnocené činnosti, z nichž abstraktní je *uškodit*, jinak jde o konkrétní významy typu *upatlat*, *umastit*, *umazat* a o slovesa konkretizující děj *udělat*, *utvořit*: *uplést*, *ušít*, *uvařit*, *upéct*, *usmažit*, *upražit*, *usušit* (PMČ, Šlosar 1996, 213–214). Zdá se, že s tímto prefixem se mohou spojovat pouze slovesa podobné významové skupiny: *uštrikovat*, *ugrilovat*, *ufritovat*. Chybějí i nová perfekta s prefixem *s-*, jímž se tvoří od sloves likvidace: *shořet*, *shnit*; k nim by se mohlo přiřadit snad jen starší *sešrotovat*. Věc však tkví i v grafice, která má rozlišovat významy *s-* a *z-*, avšak ty jsou někdy odlišitelné jen těžko: *sestylizovat* – *zestylizovat*, *skontaktovat* – *zkontaktovat* apod.

Akcentem, který je ve vývoji sloves patrný, je doformování gramatické kategorie vidu k existujícím přejatým nebo nově přejímaným slovesům. Současná zvýšená potřeba nových přejímek tuto potřebu jen posiluje. Úspěchy i potíže, k nimž při vzniku perfektiv prefixací dochází, jsou výsledkem interference významů perfektivizace s konkrétními významy způsobu děje či hodnotícími a původními významy prostorovými. Úspěch se dostavil tam, kde je využitelnost prefixu pro prostorové nebo jiné konkrétní významy mizivá či nulová, jako je tomu u prefixu *z-*. Poměrně úspěšný je prefix *za-*, a to pro svou

sémantickou kompatibilitu s významem omezeného trvání a pro omezené užití a nerozšiřování počtu existujících sloves s významem prostorovým. U prefixu *na-* vadí především ten fakt, že arbitrem jeho využitelnosti jako prostředku perfektivizačního je kontext, který určí, zda jde o přidání významu vysoké míry děje, či ne. Pozitivně působí, že nové formace s významem „zasažení povrchu“ nevznikají a možnosti čisté perfektivizace se tak dále nesnižují a že slovesné významy fixace, s nimiž se prefix pojí, jsou velmi obecné, takže se blíží pouhé perfektivizaci. Prefixu *vy-* vadí více než významy „získání“ či „zničení“ dějem přílišná interference s významem prostorově separativním.

Na opačném konci škály úspěšnosti se ocitl prefix *od-*. Příčina jeho neúspěšnosti je dána tím, že jím prefigovaná slovesa jsou vázána vstupem do významových protikladů s jinými prostředky. Všude, kde působí uvedená sémantická a strukturní omezení, je tvoření neologismů jako pouhých perfektiv limitováno, a pokud z profesních komunikačních potřeb přece jen vzniknou, je jejich využití omezeno stylově. Ostatní prefixy jsou nositeli změny významu slovesného základu – jde o prefixy *pře-*, *pro-*, *roz-*, *při-*, *s-*, *u-*, *v-*, *pod-*, *nad-*, *před-*, *ob-*, tedy převážně o prefixy předložkového původu, a ty mění význam slovesa v souladu se svou sémantikou prostorovou, časovou nebo jinou.

Je tedy celkem zjevné, že povaha slovesné adaptace vykazuje odlišnosti od adaptace substantivní či adjektivní. Zatímco u jmen řeší první stupeň slovotvorné adaptace zároveň adaptaci morfologickou, slouží druhý stupeň, kdy se přejaté slovo stává základem dalšího tvoření, k jeho zapojení do domácí slovotvorné soustavy, do jejích parametrů významových i formálních, do řetězců synonymních i antonymních. Lze říci, že teprve druhý stupeň adaptace zařazuje substantivum i adjektivum do systému slovní zásoby jako slovo rovnocenné výrazům domácím.

U sloves je prvním stupněm získání slovesné podoby pomocí sufixů *-ovat*, *-it* či *-at*, které mohou být nástrojem mutačním i transpozičním – podle povahy pojmového příznaku. V této podobě se pak stávají přejatá slovesa základem pro druhý stupeň adaptace, a to slovotvorné, tedy pro deverbální slovotvorbu adjektiv či substantiv a také pro modifikaci i mutaci těchto sloves pomocí prefixů. Tento druhý stupeň slovotvorné adaptace však pro dovršení procesu plného zdomácnění přejatých sloves a pro jejich kompletní soustavu forem a významů musí být doplněn o třetí stupeň adaptace, tedy o čistou morfologickou kategorii vidu bez změny lexikálního významu. Jako závažný a zajímavý se tu tedy jeví ten fakt, že nové sloveso je dříve integrováno do druhého stupně adaptačního a vyzkouší si vedle substantivních a adjektivních deverbálních formací

především slovesné formace s významy modifikovanými i mutovanými jako *upromovat se*, *předislokovat*, *předdefinovat*, *rozfinancovat*, *podfinancovat*, *zaemailovat si*, *uesemeskovat se* apod., takže je částečně vyřešen i vid, a teprve pak se ve významových souřadnicích hledá nejméně sémanticky zatížená prefigovaná podoba, která by sloužila jako perfektivum k základovému slovesu. Zda má tedy poslední slovo při zdomácnění sloves morfologie, nebo slovotvorba, je z tohoto pořadí jasné, ale pro nás je důležitější, zda jsme se dobrali řešení problému, jakou povahu má vlastně proces adaptace. Je celkem zřejmé, že jde nejen o proces vícevrstvý, tj. vyznačující se aktivitou v různých plánech jazyka, ale i o proces stupňovitý, tedy vyznačující se různou intenzitou. Nelze ho tedy přivlastnit jen jednomu z plánů jazyka, a to ani morfologii, i když se právě o adaptaci morfologické mluví často jako o jediné a pro češtinu nejtýpější. Adaptace slovotvorná jde ruku v ruce s morfologickou, protože i to, co vypadá jako získání pouhé české koncovky, může být slovotvorným aktem a jde pak o konverzi doprovázející mutaci či transpozici nebo modifikaci, tedy o změnu významu cizího základu v uvedeném smyslu. U sloves jde kvůli povaze kmenotvorné přípony o propojení ještě těsnější. Slovotvorná adaptace není vlastní jen adjektivům, jak by se mohlo z našich mluvnic zdát. U nich se naopak pomocí slovotvorných předpon získávají kategorie především morfologické a většinou až z povahy určovaného substantiva je patrné, o jakou slovotvornou kategorii vlastně jde. (Tak je tomu ostatně i u většiny domácích utvořených adjektiv.) Přípony *-ní*, *-ný*, *-ový* a *-ální* užívané k adaptaci mají příliš obecný význam. A konečně se adaptace ve slovotvorbě nejvíce jako proces souřadný s mutací, modifikací a transpozicí. Jde o samostatný proces složitěho přibližování se cizího slovního základu slovnímu druhu, do něhož v češtině vstupuje, a tento proces má své osobité zákonitosti, protože vstupuje na půdu již obsazenou domácími významy i formami a prostoupenou již existujícími vztahy mezi nimi, a tyto zákonitosti mu musí umožnit vstup do těchto vztahů a realizaci v řadě synonym či na místě vztahu určitějšího, specifitějšího proti vágnímu, široce vztahovému, nebo obsazení dosud prázdného místa v pojmenovacím systému. To vše při vzniku příslušných forem odpovídajících domácím tvarům a jejich významům.

Zdenka Rusínová

Literatura

BUZÁSSYOVÁ, K. Špecifické črty uplatňovania internacionalizácie (v konfrontačnom aspekte). *Acta facultatis philosophicae universitatis Salfarikanae. Jazykovedný zborník 8/ Literárnovedný zborník 8*, 1988, s. 39–46.

- ČECHOVÁ, M. a kol. *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: ISV, 1996, s. 117–118.
- DOKULIL, M. Zur Frage der Stelle der Wortbildung in Sprachsystem. K otázce místa tvoření slov v jazykovém systému. *SaS* 29, 1968, s. 9–16.
- DOKULIL, M. K otázce prediktability lexikálního významu slovtvorně motivovaného slova. *SaS* 39, 1978, s. 234–251.
- DOKULIL, M., KUCHAR, J. Slovtvorná charakteristika cizích slov. *NŘ* 60, 1977, s. 169–185.
- DANĚŠ, F. Jak jsou utvářena česká slova. In *O češtině pro Čechy*. Praha 1960, s. 51–87.
- GAZDA, J. *Integrace cizojazyčných prvků v slovní zásobě současné češtiny a ruštiny*. Disertační práce. Brno: FF MU, 1990.
- KOPEČNÝ, F. *Slovesný vid v češtině*. Praha 1962, s. 114.
- KUCHAR, J. Slovtvorná charakteristika cizích slov. *NŘ* 60, 1977, s. 169–185.
- LEBEĐOVÁ, S. Spojování sloves cizího původu s českými předponami. *NŘ* 67, 1984, s. 117–121.
- MARTINCOVÁ, O. *Problematika neologismů v současné spisovné češtině*. Praha: Academia, 1983.
- MARTINCOVÁ, O., SAVICKÝ, N. Hybridní slova a některé obecné otázky neologie. *SaS* 48, 1987, s. 124–139.
- MARTINCOVÁ, O. a kol. *Nová slova v češtině. Slovník neologismů*. Praha: Academia, 1998.
- Mluvnice češtiny* I, 1986, s. 385–386.
- POLDAUF, I. Spojování s předponami při tvoření dokonavých sloves v češtině. *SaS* 15, 1954, s. 49–65.
- RUSÍNOVÁ, Z. Slovesné neologismy a problém vidu. In *Jazyk i literatura česka u schyłku XX wieku. Český jazyk a literatura na sklonku XX. století*. Wałbrzych, Ostrava 2001, s. 219–225.
- SOCHOVÁ, Z., POŠTOLKOVÁ, B. *Co v slovnících nenajdete*. Praha: Academia, 1994.
- ŠLOSAR, D. *Slovtvorný vývoj českého slovesa*. Univerzita J. E. Purkyně v Brně, 1981.
- ŠLOSAR, D. Slovtvorba. In KARLÍK, P., NEKULA, M., RUSÍNOVÁ, Z. (eds). *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN, 1996, s. 109–225.
- ŠMILAUER, V. *Novočešské tvoření slov*. Praha: SPN, 1971, s. 145–146.

Pojednání o polské slovtvorbě z diachronního hlediska

Nový příspěvek k polské slovtvorné teorii, která má výraznou tradici (viz např. W. Doroszewski, H. Kurkowska, Z. Klemensiewicz, R. Grzegorzczkova, Z. Kurzowa), představuje druhý svazek historické mluvnice (*Gramatyka historyczna języka polskiego – Slowotwórstwo*), jehož autory jsou Krystyna Długosz-Kurczabowa a Stanisław Dubisz (Uniwersytet Warszawski, Wydawnictwo dydaktyczne wydziału polonistyki, Varšava 1999, 103 s.).

Práce poskytuje stručný a přehledný popis polského slovtvorného vývoje, podle potřeby vymezuje základní pojmy a termíny (příp. připomíná různá pojetí) a podrobněji se zaměřuje na vývojové tendence a jejich hierarchizaci. Je členěna

do 7 kapitol. Úvod zahrnuje poznámky o východiscích diachronního bádání, definice pojmů a vymezení základních opozic slovo tvorby (sémiotické, genetické, strukturní, sémantické, metodologické a funkční). Druhá kapitola pojednává o derivaci, a to především z hlediska změn, které ji doprovázejí: změny v oblasti derivačních postupů, změny strukturních významů, změny v zásobě slovo tvorných typů a formantů (formanty se dělí na formanty zděděné z praslovanštiny, formanty všeobecného původu, přejaté a slovo tvorné kalky); dále o morfologické iradiaci a konverzi. Třetí kapitola je věnována kompozici – jejím hlavním termínům, definicím, genesi a funkci, vývoji v polštině v návaznosti na praslovanské dědictví (uvádějí se strukturní typy složenin pocházející z praslovanštiny). Podobně se ve čtvrté kapitole probírají zkratky a zkratková slova. Pátá kapitola načrtává tendence vývoje polské slovo tvorby a jejich hierarchizaci, šestá kapitola poskytuje (reprezentativní) soupis bibliografie a sedmá kapitola soupis zkratk a značek.

Jak autoři uvádějí, akceptujeme-li jako základ přehled vývoje polské slovo tvorby, dokončený v tomto zpracování, nebo přehled podle Z. Klemensiewicz (Historia języka polskiego, Varšava 1974), je třeba vydělit tři základní časové struktury, zobrazující jazykové změny: T1: konec 10. st. – přelom 15.–16. st. (období staropolské), T2: přelom 15.–16. st. – přelom 18.–19. st. (období středopolské), T3: přelom 18.–19. st. – konec 20. st. (období novopolské). V těchto třech vývojových obdobích se výrazně projevují čtyři rozvojové tendence polštiny v oblasti slovo tvorby (a důsledky těchto tendencí): 1. tendence ke spojování slovo tvorných prvků (kompletace), 2. tendence k rozdělování, diferenciaci prvků (repartice), 3. tendence ke zkracování morfologických struktur (ekonomizace), 4. tendence k povýšení jazykem (nobilitace). Publikace předkládá vybrané příklady jednotlivých tendencí v jednotlivých obdobích a zobrazuje hlavní body vývoje polské slovo tvorby. Na základě přehledu typických změn se v knize za hlavní tendence považuje (a to diachronně i synchronně) tendence ke spojování slovo tvorných prvků. Zakládá se na procesech, které autoři označují jako: a) reprodukce slovo tvorných modelů, b) modifikace modelů, c) adaptace nových (přejatých) modelů, d) vytváření nových modelů – a uplatňuje se při derivaci i kompozici, a také při destrukci fungujících slovo tvorných struktur a tvoření zkratk.

Sledování pouze vybraných projevů vývojových tendencí polské slovo tvorby přivádí autory k představě, jak značně rozdílně se uplatňují všeobecné tendence, a to vzhledem k záměrnému výběru i k různosti porovnávaných jevů. Dominující tendence ke spojování prvků z jedné strany souvisí se stálým nárůstem slovní

zásoby polštiny (od 5000 do 300 000 jednotek) a se vzájemným diferencováním lexikálně-sémantických procesů slootovorných mechanismů, z druhé strany je výsledkem etnického vývoje (při přeměně etnické skupiny v národ) a závislosti na dalším sociálním diferencování, vyžadujícím rozšiřování slovní zásoby (vyhraňování jazykových prostředků pro jednotlivé komunikační celky). Tímto způsobem se realizuje spojení mezi sebezdokonalováním se uživatelů jazyka a zdokonalováním jazyka samého.

Uvedená práce má svým systematickým a velmi přehledným pohledem na vývoj polské slootovorby předpoklady být především dobrým učebním nebo studijním materiálem pro studenty polonistiky (didaktickými zřeteli je také podmíněna struktura i obsah práce). Tomuto účelu vyhovuje také v souvislosti s požadavkem na názornost – poskytuje bohatý ilustrativní materiál. Pro všechny uvedené charakteristiky může však zároveň sloužit také lingvistům (např. i pro konfrontační účely), příp. zájemcům o slootovorbu. V této souvislosti závěrem připomeňme, že dosud poslední (a ojedinělou) prací z historické slootovorby češtiny je monografie D. Šlosara Česká kompozita diachronně, kterou vydala Masarykova univerzita v Brně v roce 1999.

Ivana Bozděchová

M. DOKULIL A JEHO INSPIRACE KONFRONTAČNÍ

K vyjadřování kategorie nabývání (vyššího stupně) vlastnosti v současné češtině a němčině

0. Ve svém příspěvku pro sborník německo-českých konfrontačních prací z roku 1976 potvrdil Miloš Dokulil velmi názorně platnost Mathesiova principu popisu jednoho jazyka na pozadí jazyka druhého. Navrhl zde připsat konjugacním třídám českých deadjektivních sloves obsahovou klasifikaci založenou na třídách opisných konstrukcí běžných v němčině. V rámci onomaziologické kategorie názvů děje, procesu nebo stavu podmíněných pojmem vlastnosti se podle něho dají v obou jazycích rozlišit tři základní třídy, a sice

- (1) vybavení určitou vlastností během děje,
- (2) nabývání vyššího stupně určité vlastnosti během děje,
- (3) projevování, resp. účinek určité vlastnosti navenek.

Jako protějšky k českým deadjektivním slovesům patřícím do těchto onomaziologických podtříd uvádí slovesa německá anebo jejich opisy (např. *tupit* – „abstumpfen“, „stumpf machen“, *stárnout* – „altern“, *temnět se* – „dunkel erscheinen“, *chořet, churavět* – „krank sein“). Opisy pak volí jako východisko srovnání. Konstatuje přitom, že se sémantické strukturní vztahy mezi motivujícími adjektivy a motivovanými slovesy v češtině a němčině liší jen málo (s.113).

1. Z Dokulilova příspěvku vyplývá mnoho podnětů. Zde bych se chtěla věnovat druhé jím vymezené třídě deadjektivních sloves, u níž je v němčině možný opis pomocí *werden* (např. *alt* – *altern*, *alt werden*). Na základě srovnání českých sloves jednoduchých a předponových a odpovídajících německých sloves s možným opisem rozlišuje Dokulil čtyři podtřídy českých procesuálních sloves s významem „stát/stávat se nějakým“:

- (1) *blednout* (nejzastoupenější, už neproduktivní typ);
- (2) *hubenět* (méně zastoupený, ale ještě produktivní typ, většinou s perfektivizující prefixací);

- (3) *modrat* (typ zastoupený u adjektiv označujících barvy);
(4) *šeřit se, plnit se* (v druhém případě reflexivní protějšek typu s opisem *machen*, tj. *plnit*).

Od většiny českých jednoduchých sloves patřících do těchto podtříd mohou být utvořena slovesa předponová, „přičemž prefix označuje určitý způsob průběhu slovesného děje (Aktionsart) v rámci dokonavého vidu nebo vid sám“ (Dokulil 1976, s.115).

2. Ze srovnání lexikografického záznamu českých deadjektivních sloves s německými protějšky v česko-německých slovnících vyplývá, že z podtypů vyčleněných Dokulilem na pozadí možného opisu s *werden* má česká skupina s formantem **-nout** (*blednout, slábnout, hnědnout* apod.) v němčině ve většině případů protějšky opisné, tj. *blednout – blass werden, slábnout – schwach werden, hnědnout – braun werden* apod. Jen u některých sloves této podtřídy je jako německý protějšek možné i jednoduché nebo předponové sloveso: *blednout – erblassen, chudnout – verarmen, schnout – trocknen* aj. Protějšek s neodlučitelnou předponou se v současné němčině považuje za knižní, zatímco opis s *werden* je běžný zvláště v mluveném jazyce.

České podtřídy na **-nět** (např. *hubenět, děravět, trouchnivět*) odpovídají v němčině téměř vždy pouze opisy s *werden* (např. *děravět – löch(e)rig werden*); stejně je tomu i u podtřídy na **-at** (např. *modrat – blau werden*). Naše česko-německé slovníky zaznamenávají deadjektivní slovesa zmíněných podtříd vcelku zřídka, a to obvykle s opisným ekvivalentem (např. *malomyslnět – kleinmütig werden* aj.).

Čtvrtá podtřída s reflexivním elementem (např. *šeřit se, plnit se* aj.), jejíž členy nazývá Dokulil „pravými reflexivy“, má v němčině často protějšky v opisech nebo ve slovesech s jiným základem (např. *jasnit se – hell werden*, o počasí: *sich klären, aufheiteren*; šířit se – *sich verbreiten, sich fortpflanzen, um sich greifen* apod.). Subjekt těchto sloves není činitelem, ale nositelem stavu; německé protějšky jsou pouze pseudoreflexivní, ve skutečnosti obsahově intranzitivní a většinou nesoucí příznak intenzity děje.

Poměr mezi volbou tří možných protějšků českého deadjektivního slovesa v němčině, tj. slovesa jednoduchého, předponového a opisu s *werden*, bude ještě nutno přesněji prozkoumat na větším textovém materiálu. Německé jednoduché sloveso se totiž dosud obecně považovalo za protějšek, ale při bližším pohledu je zřejmé, že je to protějšek možný je v omezeném počtu případů. Předponám vyskytujícím se u českých deadjektivních sloves, tedy *z(e)-*,

o-, *u-*, *po-*, *pro-*, *na-*, *vy-*, *za-*, *roz-* se v dosavadní literatuře připisuje perfektivizující funkce. Vliv perfektivnosti (zde je tento termín užít ve významu „signalizace završení děje“) na to, jaký protějšek se v němčině volí (tj. sloveso jednoduché, předponové nebo opis), není doposud ještě dostatečně objasněn.

Podle záznamu v česko-německých slovnících (Vo 1963, Wi 1970) by se tu daly očekávat následující korespondence:

(1) českému jednoduchému i předponovému slovesu v konkrétním významu odpovídá v němčině pouze opis s *werden*, např.

děravět/proděravět – löch(e)rig werden;

dekonkretizované sloveso *jn. löchern* znamená ‚klást někomu spoustu otázek, vyslovovat spoustu přání‘;

(2) českému jednoduchému a předponovému slovesu odpovídá v němčině opis s *werden* a/nebo předponové sloveso:

blednout – blass werden

zblednout – blass werden, erblassen

vyblednout – blass werden, verblassen;

(3) českému jednoduchému i předponovému slovesu odpovídají v němčině tři možnosti: sloveso jednoduché, předponové i opis s *werden*:

(z)tmavnout – dunkel werden

dunkeln

sich verdunkeln.

Opisná vazba v němčině je zřejmě možná jako protějšek jednoduchých i perfektivizovaných deadjektiv, a je tedy ve vztahu k perfektivizující prefixaci v češtině neutrální.

Celkově vzato se zdá, že česko-německé slovníky užívají jako protějšku českých deadjektiv opisu s *werden* víceméně automaticky; není to zřejmě ani tak protějšek, jako spíše subjektivně stanovená **vysvětlující parafráze**. Podobně uvádí vazbu s *werden* jako opis i Augst (1975), např. *harsch – ‘harsch w.’, verharschen*.

3. Německé práce o deadjektivních slovesech rozeznávají pouze třídy vytvořené „konverzí“ a „předponovou konverzí“ (Konversion, Präfixkonversion); deadjektiva vzniklá kombinací předpony a přípony se v nich charakterizují jako periferní (srov. Fleischer, Barzová 1995, s. 313; jako výjimky se uvádějí pouze slovesa od cizích základů s příponou *-ieren*). Při odvozování sloves od adjektiv, např. *krank > kranken*, se ve většině dnešních prací o slovo tvorbě nehovoří o derivaci, ale o konverzi proto, že se slovesná přípona *-(e)n* považuje pouze za

konjugační element, infinitivní příponu, které se upírá slootovorná funkce. Německá deadjektivní slovesa vznikají buď připojením *-(e)n*, *-(e)ln*, *-(e)rn*, *-(ige)n*, např. *trüb(e) > trüben*, *dunkel > dunkeln* s dalšími průvodními změnami, např. přehláskou anebo změnou v kmeni: *kurz > kürzen*, *trocken > trocknen*. Ke všem těmto produktům může přistupovat ještě předpona: *blind > erblinden*, *bloß > entblößen*, *trocken > vertrocknen*. Úplná identita formy mezi adjektivem a slovesem se v němčině vyskytuje vzácně (adjektivum *albern* = „pošetilý“; sloveso = „chovat se pošetile“). Při tvoření deadjektiva se vychází z prvního stupně, zřídka z komparativu (*bessern* aj.). Komparativ je častějším základem u předponových sloves (*erweitern*). Podíl deadjektivních sloves na současném slovesném inventáři je velice nízký.

Fleischer a Barzová (1992, 1995) dělí německá deadjektiva na faktitiva (*bessern*), slovesa chování nebo pohybu jistým způsobem (*tollen*), durativa a inchoativa (jednoduchá i předponová slovesa s *be-*, *er-*, *ver-*, zřídka s *ab-*). Dokulilova klasifikace durativ a inchoativ je provedena poněkud odlišně tím, že jejím základem jsou shora uvedené onomaziologické třídy, zatímco u Fleischera a Barzové je přístup ke klasifikaci smíšený.

V dalším se budeme zabývat pouze podtřídami krytými opisem *s werden*; ostatní – i bohatě obsazenou podtřídu faktitiv – ponecháváme stranou. Tím zůstanou stranou i slovesa utvořená pomocí předpon nebo kombinací předpon a přípon, která jsou v klasifikaci Fleischera a Barzové vyčleněna zvlášť.

4. Spojení adjektivum + *werden*, konstrukce tvořící v Dokulilově příspěvku pozadí popisu části českých deadjektiv, nás v následujícím bude zajímat ne jako metodický prostředek porovnávacího popisu, ale jako možnost pokrytí onomaziologické kategorie nabývání (vyššího) stupně určité vlastnosti během děje v němčině samé. Pokusíme se odpovědět na otázku, do jaké míry je tato konstrukce v současné němčině pouze výpomocným lexikálním opisem nebo možnou variantou deadjektivního slovesa (jednoduchého nebo předponového) a do jaké míry je už uzuálním prostředkem tomuto slovesu konkurujícím.

Práce o německé slootovorbě se o konstrukci s *werden* zmiňují pouze okrajově; adjektivum je charakterizováno jako „subjektbezogenes Prädikativ beim Verb *werden*“ (srov. Fleischer, Barzová 1995, s. 315). Charakteristika adjektiva ve vazbě s *werden* jako predikativa vztahujícího se k subjektu slovesa nutně vede k vymezení příslušného typu adjektiv, vstupujícího v těsnější vztah se slovesem. Tendence k univerbizaci u spojení adjektiva se slovesem je v německé slootovorbě dosud přijímána s rozpaky, o čemž svědčí i rozpory v ortografické kodifikaci. V nové pravopisné úpravě z roku 1996 se mají psát zvlášť

nejen spojení adjektiva se slovesem *werden* – oddělený způsob psaní je zde obvyklý jako u ostatních spojení s pomocnými slovesy –, ale platí to i pro spojení jiná. Přitom dochází k řadě nesrovnalostí: spojení *frei werden* se má psát zvlášť, naopak u *irr(e)werden*, *loswerden* se předpisuje psaní dohromady apod.

Německé výkladové slovníky řadí opisnou vazbu do hesla slovesa *werden*, např.:

DUW 1989 *werden* 1. a) in einen bestimmten Zustand kommen, eine bestimmte Eigenschaft bekommen: *arm, reich, krank, müde, frech, zornig w.*

b) (unpers.) als ein bestimmtes Gefühl bei jdm. auftreten; *jmdm.*

wird /es/ übel, heiß.

LWB 1993 *werden*¹ 1. Adj. + w. e-e bestimmte Eigenschaft bekommen: *alt, gesund, müde, zornig w. (1129)*

U tohoto slovníku, určeného pro ty, kdo se učí německy, se tedy dostává jasně do popředí opisná vazba.

Poukazy na častý výskyt opisné německé vazby jako protějšku k českým deadjektivním slovesům najdeme často v německo-českých konfrontačních pracích. J. Povejšil (1976, s.104) zaznamenává protějšky velkého počtu německých inchoativ vazbou s *werden*. J. Hník (1976, s.151) se zmiňuje o konkurenci předponových sloves s *er-*, odvozených od adjektiv, a spojení adjektiv se slovesem *werden* jako prostředků vyjádření nastávání určitého stavu. Oba autoři charakterizují sloveso *werden* v této vazbě jako sloveso pomocné. Pro ujasnění statusu opisu s *werden* by bylo zřejmě vhodnější rozlišovat *werden* jednak jako sloveso pomocné při tvoření gramatických forem pasíva a futura, jednak jako sloveso významové. V této druhé roli nese *werden* příznaky

(a) pozvolného vyvíjení, popř. dosahování určitého stavu: *Es wird hell.*

(b) nabývání určité vlastnosti, popř. vyššího stupně vlastnosti: *Wir werden langsam alt.*

(c) vzniku něčeho: *Es werde Licht!* (LWB charakterizuje tento případ spojení se substantivem jako zastaralý.)

5. Pozorovaný jev lze uvést do širších souvislostí:

(1) Vazbou adjektivum + *werden* se zřejmě v současné němčině pokrývá většina nominací kategorie nabývání (vyššího stupně) vlastnosti anebo pozvolného vyvíjení (dosahování) určitého stavu, tj. opis je stává uzuálním prostředkem. Pro získání přesnějšího obrazu by bylo ovšem nutno zkoumat

podmínky užití opisné vazby u jednotlivých adjektiv na rozsáhlejší materiál.

(2) Pouze opisem s *werden* vyjadřují v němčině kategorii nabývání (vyššího stupně) vlastnosti adjektiva *fade, fahl, herb, klamm, schal, schlank, schwül* a *zäh* (Fleischer, Barzová 1992, 1995). Při tom nelze zvláště u tří posledních adjektiv vzhledem k jejich vysoké frekvenci pochybovat o tom, že u nich zmíněná onomaziologická kategorie vyjadřována být musí a že opis je prostředkem jediné možným.

(3) Nízký počet jednoduchých a předponových deadjektivních sloves v podtřídě s *werden* je analogický k situaci kauzativ (Dokulilovy třídy „*machen*“). Analytičnost vyjádření určité kategorie není v současné němčině žádnou zvláštností; kauzativní význam se přednostně vyjadřuje opisy s *lassen, machen* a funkčními větnými vazbami. Jednoduchá kauzativa zastarávají, někdy jsou terminologizována (např. *fallen*); běžné jsou opisy *fallen lassen, zu Fall bringen* apod. (srov. Erben 1983, s. 121). V tranzitivizaci sloves jako vyjádření kauzativnosti dnes analytické vazby zřetelně převládají a derivate, která byla v minulosti zastoupena, stejně jako je tomu ještě v dnešní češtině, už zcela ustoupila do pozadí (dvojice jako *fallen – fällen, stehen – stellen, sitzen – setzen* aj. jsou dnes reliktní).

(4) V konstrukci adjektivum + *werden* si oba členy ponechávají slovní samostatnost, podobně jako je tomu u kauzativních konstrukcí se slovesy *lassen, machen* apod. Tendence ke splývání adjektiva se slovesem *werden* se však projevuje i zde, a to vlivem syntaktického vztahu adjektiva ke slovesu (vztahu adjektiva jako predikativa k subjektu). Adjektivum jako predikativum k objektu – např. u faktitivní vazby – tíhne ovšem ke splývání se slovesem ještě mnohem silněji, např. *jn. krankschreiben* apod.

Alena Šimečková

Literatura

- AUGST, G. *Lexikon zur Wortbildung*. Bd. I–III. Tübingen: Günter Narr, 1975.
DOKULIL, M. Die von Adjektiven abgeleiteten Verben in der tschechischen Gegenwartssprache im Vergleich mit dem Deutschen. In: *Beiträge zur konfrontierenden Sprachwissenschaft*. Hg. v. E. Eichler, J. Filipec, B. Havránek, R. Růžicka. Halle (Saale): Max Niemeyer, 1976, s.19–27.
DUDEN. *Die deutsche Rechtschreibung*. 22. Aufl. Mannheim etc., 2000.
ERBEN, J. *Einführung in die deutsche Wortbildungslehre*. Berlin: Erich Schmidt, 1983.
FLEISCHER, W., BARZ, I. *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen: Niemeyer, 1992, 1995.
HNÍK, J. Slovo tvorné, morfologické, syntakticko-kontextové a lexikálně kontextové protějšky českého

vidu v němčině. In: *Studies in modern philology II*. Praha: Academia, 1976, s. 113–173.
 Mluvnice češtiny I. Praha: Academia, 1986.
 POVEJŠIL, J. Vyjadřování vidu a způsobů slovesného děje v němčině a češtině. In: *Studies in modern philology II*. Praha: Academia, 1976, s. 91–112.
 ŠIMEČKOVÁ, A. Zur semantischen Konstituierung des komplexen Verbs im Deutschen. In: *Synchrone und diachrone Aspekte der Wortbildung im Deutschen*. Hg. v. H. Wellmann. Heidelberg: C. Winter, 1993, s. 19–27.

Slovníky

DUW = Duden. Universalwörterbuch. Mannheim etc., 1989.
 LWB = Langenscheidts Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache. München u. Berlin, 1998.
 Vo = VOLNÝ, J. *Česko-německý slovník*. Díl I-II. Praha, 1963.
 Wi = WIDIMSKÝ, F. *Německo-český a česko-německý slovník. Část česko-německá*. Praha, 1970.

Současná polská a česká slovo tvorba a expanze přejatých slov

Úvod

V monografii *Tvoření slov v češtině* Miloš Dokulil píše: „Jednou z nejsnazších cest dát jazyku nové pojmenování je přejetí hotového již pojmenování z cizího jazyka. K tomuto způsobu „tvoření“ nového pojmenování sahá jazyk nejčastěji tam, kde jde o pojmy specifické pro prostředí nebo pro národ, z jehož jazyka pojmenování přejímá [...], anebo též o pojmy s velmi bohatými znaky, které je nesnadno výstižně tlumočit prostředky domácího jazyka [...]; někdy však jde i o otázky hodnocení cizího výrazu (o módu), o eufemismy [...]“ (Dokulil 1962, s. 19). Dnes, po více než deseti letech, je zjevné, že politické, ekonomické, civilizační i kulturní změny, jaké proběhly v Polsku a v Česku po roce 1989, zanechaly výraznou stopu v obou našich jazycích. Totožné nebo podobné procesy dotýkající se základních oblastí života, jednání i působnosti člověka ve světě (též boje s „míjející epochou“ a tvoření základu nového politicko-ekonomického systému) nepochybně měly vliv na dynamiku přeměn v lexikální zásobě polštiny i češtiny.

Ve změnách probíhajících v obou jazycích hrál a hraje ohromnou roli ještě jeden vnější činitel – angličtina (a speciálně její anglo-americká varianta). Napomáhá těmto přeměnám v tom smyslu, že plní roli „štědrého dárce“ nové

slovní zásoby, která je stále všeobecněji užívána i v jiných evropských jazycích. Jazykovědci, píšící o současné češtině i polštině, upozorňují na zvýšený vliv angličtiny na slovník obou jazyků v období po roce 1989.¹ Výše uvedený stav věci se zrcadlí rovněž v kompendiích, zaznamenávajících nejnovější slovní zásobu: více než 75 % neologismů z let 1985–1995 obsažených ve svazku redigovaném O. Martincovou *Nová slova v češtině. Slovník neologismů* (dále NSČ 1998) tvoří výrazy cizího původu (zároveň s hybridy)², ty dominují také v inventáři polských neologismů redigovaném T. Smótkovou, zaznamenávající slovní zásobu z podobného období (srov. NSP 1998/1999). V převážné většině to rozhodně nejsou ani pojmy specifické, typické pro prostředí nebo národ, ze kterého byly přejaty, ani pojmy obdařené bohatstvím významů, které nelze adekvátně přeložit pomocí prostředků domácího jazyka (jaké připomíná ve výše citovaném úryvku M. Dokulil). Velkou část těchto výpůjček tvoří naproti tomu současné internacionalismy, neboli výrazy s tzv. mezinárodním charakterem, utvořené nejčastěji z latinských nebo řeckých prvků.³ Významným jevem je nepatrný podíl galicismů i rusismů v nejnovější vrstvě slovní zásoby češtiny i polštiny.

V této studii načrtnu obrysy toho, jaký vliv mají nové lexikální přejímky na slovotvorné procesy v obou jazycích, a také v jaké míře jsou tyto procesy výrazem obecnějšího jevu – tendence k internacionalizaci obou slovotvorných systémů. Ilustrační materiál tvoří neologismy. Všechny české výrazy pocházejí z prací českých jazykovědců (srov. bibliografie), zatímco část polských příkladů byla vyexcerpována autorkou z tisku, a část je čerpána z NSP 1998/1999.

Různá míra fonetické, grafické i tvarové adaptace přejatých slov

Snadnost obohacování jazyka pomocí přejímání hotových pojmenování z cizího jazyka však neznamena pasivní přijímání. M. Dokulil o tom píše takto: „[...] třeba si uvědomit, že i při přejímání slov z cizího jazyka není přejímající jazyk jen receptivní, pasivní. Slovo cizího jazyka se jednak musí adaptovat přejímajícími jazyky po stránce zvukové, jednak musí být v tomto jazyce slovnědruhově zařazeno a morfologicky tvarováno. Tím se přejímání slov stýká na široké ploše s vlastním tvořením slov [...]. Nežádka – zejména při přejímání jmen přídavných – jde úprava slova ještě hlouběji, spojujíc s morfologickým zařazením slova sufixací (srov. *dubiózní, tristní, distinguovaný, běžový*)“ (Dokulil 1962, s. 19–20). Zcela ve shodě s obecným vyzněním autorova vyjádření je však třeba vymezit, že morfologická adaptace cizí slovní zásoby, jak známo, nejde vždy zároveň ruku v ruce s jeho fonetickou či ortografickou adaptací – srov. z tohoto pohledu málo osvojené příklady z češtiny: *castingový*

[kásty-], *jumpovat* [džamp-], *on-linový* [onlajn-], *ropagate* [ropagejt] (NSČ 1998); a také z polštiny: *chipowanie* [czipowanie], *snowboardzista* [snołbordzista], *punkrockowy* [pankrokowy]. Ale najdeme také vcelku hodně neologismů s výslovností i pravopisem shodnými se zásadami přejímajícího jazyka, srov. pol. *gejowski*, *ksero*, *seksurystyka*, čes. *diskžokejský*, *grínpisák*, *sprejovat* (NSČ 1998).

O neustálém probíhání procesů fonetické a grafické adaptace „před našima očima“ svědčí souvýskyty, zaznamenané vědci zabývajícími se nejnovějšími, v obou jazycích vystupujícími výpůjčkami, např. *skener* // *scanner*, *skenování* // *scanování* (NSČ 1998) či *spray* // *sprej* // *spraj*, *sprayowy* // *sprejowy* (NSP 1998/1999)⁴.

Ve shodě s flexivním charakterem obou jazyků by měly přejaté výrazy – řečeno slovy M. Dokulila – „zařazeny morfologicky“, neboli zapojeny do skloňovacího paradigmatu. Ale tento proces, jak víme, v žádném případě nenastává automaticky. V obou pojednávaných jazycích jsou četné nesklonné neologismy typu *barbie*, *body*, *lobby*, byť je třeba přiznat, že nové struktury se z větší části přizpůsobují flexivním pravidlům, srov. anglicismy, které se objevily v posledních dvaceti letech v polštině, např. *broker*, *celulitis* // *celulit*, *snowboard*, *suspens*, *zapping*, a v češtině, např.: *briefing* // *brífink*, *enter*, *hacker*, *hacking*, *spot*, *squat*, *trading* – NSČ 1998.

Přejatá slova jako slovotvorné základy nových derivátů

Jedním ze základních způsobů slovotvorné adaptace přejatých výrazů (většinou podstatných jmen), vyplývajícím především z gramatických potřeb, tzn. z nutnosti vytváření výpovědí s cizími lexémy v přejímajícím jazyce, je tvoření odpovídajících forem adjektivních, verbálních i substantivních na základě tohoto přejímajícího jazyka. Tyto procesy vedou ke vzniku zárodečných slovotvorných hnízd, např. v pol. *chip*, *chipowy*, (za)*chipować*, *chipowanie*⁵ či *dumping*, *dumpingowy*, *dumpingować*, a v češ. *dealer*, *dealerský*, *dealersky*, *dealersství* či *modem*, *modemista*, *modemování*, *modemovat*, *modemový* (NSČ 1998). Některé z těchto typů hnízd se stačily rozrůst v poměrně krátkém čase – svědčí to částečně o roli dané výpůjčky v přejímajícím jazyce. Tak např. okolo základového slova *internet* vznikly v češtině deriváty s různou mírou odvození, náležející mezi různé slovní druhy, např.: *internetovat*, *internetový*, *internetista* // *internetér* // *internaut* // *interneták*, *internetění*, *internetí*, *internetově*, *internetovský*, *internetský* (NSČ 1998), a v polštině např. deriváty motivované výrazem *menedżer*: *menedżerka*, *menedżerować*, *menedżerowanie*, *menedżering*, *menedżerski*, *menedżersko*, *menedżeryzm*, *menedżerstwo*, *menedżerysta*.

Z tohoto hlediska je ještě více charakteristická skupina derivátů, soustředěných okolo slovo-tvorného základu substantiva *aborcja* (které nebylo do češtiny přejato, ale v polštině se jedná o skupinu početnou), srov. *aborcyjny*, *aborcjonalista* // *aborter*, *proaborcyjny*, *antyaborcyjny*, *poaborcyjny* // *postaborcyjny*.

Přejatá adjektiva z cizích výrazů jsou tvořena pomocí sufixů v této funkci aktivních – jako např.: *-ový*, *-ský*, *-cký*, *-ní* (srov. *fitnessový*, *thrillerový*, *diskžokejský*, *hackerský*, *mamografický*, *lobbistický*, *certifikační*, *lustrační*), pol. *-owy*-, *-ski*- // *-ki*-, *-(y)ny*- (srov. *offsetowy*, *marketingowy*, *dealerski*, *outsiderski*, *decydencki*, *prominencki*, *aborcyjny*, *rewaloryzacyjny*).⁶

Při adaptaci plní svou roli také tematické sufixy sloves, nejčastěji v prodloužených podobách, např. pol. *-ować*, *-izować* // čes. *-ovat*, *-izovat* – srov. známé v obou jazycích: *e-mailować* // *e-mailovat*, *faksować* // *faxovat*, *kserować* // *xeroxovat*, *xerovat*; pouze v češ. jsou: *ekologizovat* (*se*), *globalizovat*, *internetovat*, *lunchovat*, *lízovat* (od *leas/ing*), *medializovat* (NSČ 1998), a pouze v pol. *telefonizować*, *westernizować*.

Ke slovesům takto vzniklým bývají prefixací (pomocí domácích prefixů) dotvářena ještě nová slovesa, stanovující jejich vidové protějšky nebo též vyjadřující kromě aspektu další významy. V polštině to jsou mj. *do-* (*dotankować*), *od-* (*odkomunizować*), *prze-* (*przelobbować*), *roz-* (*rozmonopolizować*), *s-* (*sklonować*), *wy-* (*wyleasingować*), *z-* (*zglobalizować*), *za-* (*zachipować*), *ze-* (*zeskanować*). V češtině jsou deriváty tohoto typu tvořeny mj. následujícími prefixy (z NSČ 1998): *do-* (*doprivatizovat*), *na-* (*naanimovat*), *pro-* (*profaxovat*), *pře-* (*přesponzorovat*), *u-* (*ufinancovat*), *vy-* (*vylustrovat*), *z-* (*zprivatizovat*), *za-* (*zalobbovat*).

Paralelní s uvedenými novými slovesy, derivovanými z čerstvě přijatých cizojazyčných základů (pomocí domácích slovo-tvorných prostředků), jsou různorodé jmenné tvary, které jsou tvořeny od cizích výrazů – mezi nimi jsou nejčastější následující typy sémanticko-slovo-tvorných tříd:

1. názvy abstraktních vlastností odkazujících na činnosti, vlastnosti nebo stavy; zde je nejvíce derivátů s následujícími sufixy: *-anie* // *-ání*, *-ość* // *-ost*, *-stwo* // *-ství*, srov. pol. *sponsorowanie*, *kompatybilność*, *dealerstwo*; čes. *monitorování*, *kompatibilitnost*, *gamblerství*;

2. názvy osob vykonávajících činnosti nebo majících specifické vlastnosti, tvořené za pomoci domácích sufixů: v češtině to jsou mj. *-ář* / *-ár* (*butikář*, *happeningář*, *snowboardář*), *-ák* (*grínpísák*, *interneták*), *-ec* (*lustrovanec*),

-nik (pamfletník, gamesník od angl. *games*); v pol. -ak (*dyskopolak, hardrockowiec*), -ec (*marketingowiec, nomenklaturowiec*), -owicz (*balangowicz, dyskotekowicz*), -arz (*alimenciarz, skejciarz*), -nik (*nomenklaturnik, boazernik*);

3. ženská jména s domácím sufixem -ka (charakteristická zvláště pro češtinu), srov. čes. *au-pairka, disidentka, misska, moderátorka, ufoložka*, pol. *menedżerka, outsiderka, rockmanka*;

4. názvy věcí (nářadí, stroje, zařízení, dopravní prostředky) sloužících k vykonávání různorodých činností, srov. pol. *foliarka, kserokopiarka, laminarka*; čes. *parkovník, toastovač // toustovač, sendvičovač*.

Přejatá slova jako slovo tvorné deriváty

Nová polská i česká slovesa *lobbować // lobbovat, surfować // surfovat* byla utvořena od výpůjček. Takto utvořené jednotky vstupují do sítě morfo-sémantických mezivýrazových vztahů. Tyto vztahy jsou paralelní k těm, v jakých zůstávají výrazy již dříve převzaté – ať k lexémům současně s nimi přejatým nebo již v přejímajícím jazyce existujícím (např. pol. *parking: parkować*). To umožňuje popsat neologismy tohoto typu jako v onom jazyce slovo tvorné motivované struktury (Waszakowa 1994).

Zde jsou příklady nových lexikálních výpůjček, které lze uznat za synchronní slovo tvorné deriváty s cizími formanty, vyskytující se v pojednávaných jazycích: čes. *regener // regenerátor ← regenerovat // regenerační, graffítista ← graffítí, internetista // internetér ← internet, lustrátor ← lustrace // lustrovat, monitoring ← monitorovat // monitorování, privatizátor ← privatizovat // privatizace, skenerista // skener ← skenovat // skenování* (NSČ 1998); pol. *skaner ← skanować, surfer // surfista, surfing ← surfować, demokratyzator, demokratyzacja ← demokratyzować, protester // protestator ← protestować // protest, menedżering ← // menedżerować // menedżer*.⁷

Mezi deriváty tohoto typu tvoří velkou část názvy abstraktních vlastností (zahrnující názvy činností, procesů nebo stavů) s následujícími formanty: -i(y)zm // -ismus, -acja // ace, -i(y)zacja // -(iz)ace, -ing, -ada // -iada // -iáda (v češtině také sufix -ita). Srov. pro oba jazyky společné lexémy jako např. *globalizace // globalizacja, konsumismus (konzumismus) // konsumizm, kriminalizace // kryminalizacja, macdonaldyzacja // macdonaldizace, profesionalizace // profesjonalizacja, sponsoring // sponzoring*, a též formy vstupující pouze v jednom z jazyků, srov. čes. *lustrácia, mafianizace, modeling // modelling, asertivita, profitabilita*; pol. *gieldyzacja, globalizm, profesjonalizm*.

Neméně četné jsou také názvy subjektů (životných i neživotných) – jména konatelská i názvy nositelů vlastností – tato kategorie zahrnuje mj. početné deriváty se sufixy jako např. *-ista, -ant (-ent), -átor // -ator, -er, -or*. Zde též najdeme deriváty společné pro oba jazyky: *lustrátor // lustrator, skatebordista // skejtboardzista, vizážista // wizazysta⁸, designer (designér)*.⁹ Pouze v češtině vystupují například deriváty *skenerista // scannerista* (motivovány slovem *skener (scanner) // skenování // scanování // scanning*), *designerista // designér* (motivovány slovem *design*), *kvalifikant, mytizátor*, pouze v pol. pak *interpelant, koaliciant, profitent, analizator, legalizator, protester*.

Rozhodně menší je výskyt nových tvarů v kategorii názvů prostředků činnosti (nářadí, zařízení, stroje apod.) – v této funkci se nejvíce projevují struktury s formanty *-ator* a *-er*, srov. v obou jazycích se vyskytující: *depilátor // depilator, paralyzér // paralizator, skener // scanner // skaner, toaster (touser) // toster*, pouze v pol. např. *organizer, klimatyzator*, a pouze v češtině *myostimulátor ← myostimulace*.¹⁰

Tímto způsobem odlišené sufixy zvětšují repertoár slovních prostředků jazyka, který je přejal, a po čase v něm obvykle začínají „žít vlastním životem“. To se projevuje vznikem struktur, tvořených na základě přejímajícího jazyka, zvláště derivovaných od jmen vlastních, srov. čes. *čalfiáda, haveliáda, klausiáda*, pol. *kuroniada* (← *Kuroń*), *lepperiada* (← *Lepper*).

Na podobné zásadě (jako výše uvedené formanty) se na přelomu 80. a 90. let v mnoha evropských jazycích objevil sufix *-gate* s významem „aféra, skandál“. Tento sufix byl vyabstrahován z názvu hotelu *Watergate*, spojeného se známou politickou aférou ze 70. let, která se týkala odposlechu telefonních hovorů. Komponent *-gate* zpočátku vystupoval v anglických složeninách typu *Irangate, Oilgate*, označujících různé vyhlášené aféry; po čase se stal produktivním v mnoha jazycích (zvláště v publicistickém stylu) jako slovo tvorný prostředek tvořící nové výrazy jak od cizojazyčných základů, tak i od základů domácích. Srov. slova mezinárodní *Afganistangate, sznapsgate, clintongate, kohlgate*, nebo též v NSČ 1998 ověřené *ropagate, Wallisgate* a vyexcerpované z polského tisku *kasynogate, Okęciegate* (*Okęcie* je název varšavského letiště).

Cizí komponenty v roli prefixů, prefixoidů a členů složenin¹¹

Vliv nejnovějších lexikálních přejímek lze zaznamenat rovněž mezi jmennými prefixálními deriváty a složeninami. Projevem tohoto vlivu není pouze vzrůst produktivity cizojazyčných komponentů v polštině i češtině již existujících, ale také obohacování obou jazyků o nové tvarotvorné prvky. Podobně jako

u sufixace i zde se velkou produktivností vyznačují formanty, které se produktivností vyznačovaly již dříve, a nyní společně s odpovídajícími lexémy vyjadřují pojmy společensky důležité v období přeměn probíhajících v 90. letech. Mnoho z nich v této době vystupuje jako specifická slova-klíče, srov. formy typu čes. *postkomunismus*, pol. *postkomunizm*, *postkomuna*, *postpezetpeerowski* ← *PZPR* (*Polska Zjednoczona Partia Robotnicza*), *postsolidarnościowy*, ve kterých lze prefixu *post-* připsat význam ,navazující na to, co bylo před nějakým daným okamžikem; označující určitý návrat k tomu, co pojmenovává slovotvorný základ, pokračující v tom'. Rozdílný význam ,nastal nebo nastane po činnosti (události, stavu), o kterých hovoří slovotvorný základ, vnáší formant *post-* ve formách typu pol. *postkomunistyczny*, *postsocialistyczny*, *posttotalitarny*, *postjalta*, též čes. *postsovětský*, *postprivatizační*, *posttotalitní*, *postsametový*, *postsocialistický*. Srov. též jiné příklady derivátů typických pro 90. léta – např. s prefixem *de-* (čes. *debolševizace*, *deetatizace*, *deideologizace*, pol. *dekomunizacja*, *desowietyzacja*, *detotalitaryzacja*) nebo s prefixem *anti-* // *anty-*, např. čes. *antievropský*, *antigayovský*, *antiklausovský*, *antiromský*, *antikorupční*, pol. *antyaborcyjny*, *antyterrorystyczny*, *antytotalitarny*, *antytalibański*, *antydumping*, *antymobbing*.

Je zřejmé, že růstu produktivnosti cizího prvku *pseudo-* v době, o které se mluví, rovněž přejí společenské faktory: nutnost pojmenování četných jevů, procesů, osob i věcí vnímaných jako neshodné s tím, co nazývají, přestože to předstírají nebo napodobují – jsou tak tedy zdánlivé, nepravdivé, falešné, neshodují se se skutečností. Srov. čes. *pseudopolitika*, *pseudorovnostář*, *pseudointelektualismus*, *pseudomajetek*; pol. *pseudodemokracja*, *pseudoelita*, *pseudoreforma*, *pseudotolerancja*, *pseudourynkowienie*. Formant *pseudo-* vykazuje produktivitu rovněž jako prvek spojující se s adjektivy – jeho funkce spočívá ve zmenšování, popírání vlastností, na které adjektiva odkazují, srov. čes. *pseudoprofesionální*, *pseudostátní*, *pseudovlastnický*, pol. *pseudodemokratyczny*, *pseudoliberalny*, *pseudosolidarnościowy*. Nové deriváty s *pseudo-* ve velké míře náleží do obecně užívané slovní zásoby.

Růst produktivnosti mnoha prefixů i prefixoidů se také nemálo váže k civilizačním změnám a k reklamě. Mezi nejproduktivnější cizí členy tohoto typu ve zkoumaných jazycích náleží (kromě již zmíněných) také *super-*, *mega-*, *hiper-* // *hyper-*, *mini-*, *mikro-*, *makro-*, *multi-*, *maxi-* // *maksi-*, *kontr-* // *kontra-*, *neo-*, *pro-*, *re-*, *ex-* (*eks-*). Zaměříme se nyní na některé z nich, užívající materiál z NSČ 1998.

Segment *super-* tvoří velmi četné charakteristiky osob, věcí, jevů, které mají

nejvyšší kvalitu, největší intenzitu nebo převyšují z nějakého hlediska (např. moderností, atraktivitou, oblastí) jiné osoby, věci nebo jevy. Člen *super-* vnáší hodnocení, nejčastěji pozitivní, srov. čes. *supercena*, *superčlovek*, *superkvalitní*, *superskupina*, *supershow*, *supermanažer*, pol. *superdyskoteka*, *superlotnisko*, *superserial*, *superprodukcja* ‚realizace filmu s účastí hvězd, s užitím nejnovější techniky‘, *superekskluzywny*, *superinteligentny*, *supermodny*.

Ke konci 90. let se v publicistických textech (zvláště reklamních) kromě předpon *super-* ve funkci intenzifikátoru stále obecněji užívá komponent *mega-*. Vzorem pro nepřetržitě se zvětšující skupiny tvarů s prefixoidem *mega-*, hlavně substantivních, jsou lexikální přejímky (typu angl. *megastar*, *megahit*, *megastore*) nebo též jejich kalky, např. *megagwiazda*, *megaprzebój*, čes. *megahvězda*. Nové výrazy s *mega-* (v jazycích, kterými se zabýváme) jsou především deriváty tvořené na základě mateřského jazyka, s účastí cizojazyčných nebo domácích základů. Ve většině z nich člen *mega-* přináší význam ‚velký, ohromný, obrovský, gigantický, ve velkém měřítku‘, srov. čes. *megacentrum*, *megadávka*, *megadiskotéka*, *megapodnik*, *megaromán*, *megaúspěch*; pol. *megadzielnica*, *megazabudowa*, *megahurtownia*, *megametropolia*, *megasklep*.¹²

Neustále produktivní (od 70. let) jsou kromě prefixoidu *super-* také komponenty *mini-*, *mikro-*, *makro-*, *multi-*. Mezi nejnovějšími strukturami se segmentem *mini-* se nacházejí mj. čes. *minihra*, *minikasino*, *minikazeta*, *minikonkurs*, *minikurs*, *miniobchůdek*, *minioddělení*, *minipřevrat*, *minirecitál*, *minitélocvična*, pol. *minibazar*, *minifestiwal*, *minifirma*, *minipokaz*, *miniprzegląd*, *miniszczyt*, *minikino*, *minitargi*, *minikonkurs*, *minieksplotuje*.

Produktivita a okruh výskytu složky *mikro-* jsou v porovnání s *mini-* rozhodně menší. Novými výrazy tohoto typu jsou mj. pol. *mikrośrodowisko*, *mikroekranizacja*, *mikrokomuna*, *mikrospołeczność*, *mikrostrukturalny*; čes. *mikroesej*, *mikrohra*, *mikrokazeta*, *mikronástroj*, *mikroexperiment*. V porovnání s *mini-* člen *mikro-* v mnohem větším záběru vystupuje v oblasti terminologie, srov. čes. *mikroekonomika*, *mikrofiltr*, *mikroport*, *mikrotunel*, pol. *mikrochip*, *mikroendoskopia*, *mikromechanika*, *mikrosygnal*.

V opozici k derivátům se členy *mini-* a *mikro-* se vytvářejí nové konstrukce substantivní a adjektivní se členem *makro-*, a také v nevelké části se členem *maxi-* // *maksi-*, srov. čes. *makroměsto*, *makroprojekt*, *maxiexpedice*, *maxiskládka*, *maxilžice*, pol. *makrowspólnota*, *makrokontrola*, *makroefektywność*, *makrogośpodarczy*. Prefixoid *makro-* vstupuje do synonymních vztahů se členem *multi-* tehdy, jestliže má ve jmenném výrazu význam ‚mnohosti, četnosti, početnosti, různorodosti‘, srov. pol. *makrowspólnota*,

makrospolečnost i multimedia, multikino, multikryzys, multiregionalny, multidisciplinary. Produktivita členu multi- se zdá být větší v češtině než v polštině, srov. čes. multifunkční, multigenerační, multikonfesní, multikriteriální, multikulturní, multiminerálový, multižánrový, multistranický, multinacionální, multišampion, multitok.

Významným jevem v současných slovanských jazycích je tvoření velmi dlouhých sérií forem (pod vlivem přejatých anglicismů), analogických takovým složeninám jako např. *euroregion, ekosystem, videoclip, sexshop, e-mail*, v nichž se nezapojený člen vyděluje na první místo. O těchto složeninách je známo, že jsou tradičně slovanským jazykům cizí. Struktury tohoto typu tu vystupovaly již dříve, nyní se však jejich repertoár zvětšil a některé z nich rozšířily svou významovou oblast. Zvláště produktivní jsou dnes v obou jazycích následující členy cizího původu (české překlady pocházejí z NSČ 1998):

euro-I ,svázaný s Evropou, evropský', srov. pol. *euroczek, euromoda, euroregion*, čes. *eurobanka, eurotunel, euroturistika*; **euro-II** ,mající souvislost s EU', srov. čes. *eurokracie, eurooptimismus, euroskeptik, europostandardní*, pol. *euointegracja, euroentuzjizm, eurokrata, europesymizm*;

tele-I ,spojený s televizí, televizní', srov. pol. *teleserial, teledysk, teleświęta, telezakupy, telebim*, čes. *telemost* ,simultánní televizní vysílání z různých míst', *teleshopping, telenovela*; **tele-II** ,svázaný s telefonem, telefonický', srov. pol. *telexfax // telefaks, telełączność, telekopiarka, telepizza* ,pizza objednávaná telefonem', čes. *telekonference, telefax, telemedicina*;

auto-I ,sám, samo, sebe', srov. pol. *autoprezentacja, autopromocja, autorelaks*, čes. *autovzdělanec* ,ten, kdo se sám vzdělával'; **auto-II** ,týkající se auta', srov. čes. *autoalarm, autocentrum, autochladnička, automafie, autoradiopřehrávač, autoškolství*, pol. *autobazar, autoelektryk, autokomis, autonaprawa, autoparking, autoradioalarm*;

video- // wideo-I ,technika záznamu obrazu i zvuku na magnetickém pásku', srov. čes. *videoart, videodokumentace, videopřenos, videoreklama*, pol. *wideokamera, wideotechnika, wideodysk*; **video- // wideo-II** ,zařízení k záznamu obrazu i zvuku na magnetický pásek a jejich přehrávání', srov. pol. *wideoodtwarzacz*, čes. *videorekordér, videopřehrávač*; **video- // wideo-III** ,film udělaný videotechnikou; určený k přehrávání na videu', srov. pol. *wideopiractwo, wideoteka*, čes. *videoarchiv, videodiskotéka, videodistribuce, videofanoušek, videofilmotéka, videoslužba*;

sex(y)- // seks(o)- ,svázaný se sexem, se sexuální tematikou apod.', srov. čes. *sexidol, sexfilm, sexnoviny, sexpodnik, sexyklip, sexyhrátky*, pol. *seksbiznes, sexofala* // *seksofala, seksakcesoria, sekswydawnictwo, seksczasopismo, seksparty, seksprzemysł, sekstancerka*; **porno-** ,pornografický, svázaný s pornografií', srov. čes. *pornofilm, pornokazeta, pornokino, pornoproducent, pornoshop, pornočasopis, pornoherce, pornohvězda*, pol. *pornobiznes, pornogwiazda, pornomodelka, pornomagazyn, pornofilm, pornodziewczyna*;¹³

narko- ,spojený s narkotiky', srov. čes. *narkobyznys, narkodealer, narkomafián, narkoobchod, narkopeníze, narkotrh*, pol. *narkobiznes, narkodolar(y), narkoprzemysł*;

bio-I ,přírodní, mající přírodní složení; využívající přírodní prostředky (ne chemické), užívaný přírodní medicínou', srov. čes. *biobalzám, biokosmetika, bioléčivo, biopotravina*, pol. *biokosmetyk, bioenergoterapia, biozabieg*; **bio-II** ,svázaný s fyziologickými procesy živých organismů', srov. pol. *bioenergia* ,energie, kterou vydávají živé organismy', *bioinhibitor* ,faktor způsobující uvolnění nebo zastavení fyziologických procesů', *biostimulator* ,prostředek podporující fyziologické procesy', *biotermiczny, bioterroryzm, bioterrorystyczny*; v rámci tohoto významu se stále více zvyrazňuje užší ,bioenergetický', srov. následující české složeniny *biodiagnostika, diagnostika nemoci na základě bioenergetických údajů*, *biopole* ,bioenergetické pole živých organismů';

eko-I ,spojený s přírodním prostředím', srov. čes. *ekohavárie, ekokatastrofa*, pol. *ekokłeska, ekorozwój*; **eko-II** ,ochraňující přírodní prostředí, neničící ho', srov. čes. *ekoaktivista, ekobriketa, ekojízdenka, ekopolitika*, pol. *ekoforum, ekofundusz, ekopolityka*; **eko-III** ,shodný s přírodou, s nároky ekologie, nezkazený, zdravý', srov. čes. *ekopotraviny, ekozboží*, pol. *ekoturystyka, ekojedzenie, ekolek*.

Sám jev tvoření struktur tohoto typu pomocí komponentů, které jsou vzhledem ke svým vlastnostem bližší prefixům než členům složenin, rozhodně není nový, mění se naproti tomu jeho kvalita. Bude cenné přiblížit ještě další podobné segmenty, známé v obou jazycích: *aero-, agro-, audio-, elektro-, fito- // fyto-, giga-, hydro-, info-, inter-I* ,mezi', *inter-II* ,internacionální', *krypto-, moto-, para-, petro-, quasi-, retro-, stereo-, termo-, ultra-*, a také ty nejnovější, *cyber- // kyber-, disco- // disko-, global-, inter-III* (od *internauta // internetowy*); *kosmo-, techno-I* ,technický, svázaný s technikou', *techno-II* ,vztahující se k technohudbě'.¹⁴

Tyto dnes nejvíce produktivní složky cizího původu lze uznat za specifické znaky doby. Zrcadlí totiž významné jevy v 90. letech (svázané jak s politickými, společenskými i zvykovými změnami, tak i s obecným technickým rozvojem), které se ustálily v jazyce, a tím také stanovují jazykový obraz minulé i současné skutečnosti ve státech střední Evropy.

V poslední době se v obou pojednáváných jazycích stále výrazněji uplatňují struktury, utvořené podle dnes velmi rozšířeného vzoru cizího substantiva *e-mail* (zkratky od výrazu *electronic mail*). První je člen *e-*, který nejobecněji znamená ‚svázaný s elektronickou sítí, internetem‘, srov. *e-bank* ‚banka obsluhující klienty skrze internet‘, *e-book* ‚elektronická knížka‘. Tyto složeniny jsou v různé míře přizpůsobeny oběma jazykům, jež je přejímají ve stále větším měřítku: kromě anglických „dodateků“ typu *e-commerce*, *e-business* v nich vystupují spojení s přizpůsobeným druhým členem nebo kalky, srov. pol. *e-konto* ‚bankovní konto s přístupem přes internet‘, *e-superkonto*, *e-handel*, *e-rynek*, *e-świat*; čes. *e-magazín*, *e-noviny*, *e-obchod*, *e-publicistika*, *e-trh*, *e-zprávy*.¹⁵

Jak se zdá, čeština je tomuto způsobu slovo tvorby více nakloněna: repertoár nových prostředků cizího původu je v ní větší než v polštině. Toto jsou příklady cizojazyčných složek, které plní roli prefixoidů pouze v češtině:

dia-I (← *diabetický* // *diabetik*), srov. *diacukroví*, *diacukr*, *diakompot*, *diadžem*, *diavýrobek*; **dia-II** (← *dietetický* // *dieta*), srov. *diabar*, *diakoutek*, *diaokénko*; **krimi-** (← *kriminální*), srov. *krimifilm*, *krimikomedie*, *krimiseriál*; **profi-** (← *profesionální*), srov. *profibox*, *profitenis*, *profifotograf*, *profihokej*, *profipráce*;

fit- // **fitness-**, srov. *fitklub* // *fitnessklub*, *fitcentrum*, *fitcvik*, *fitkuchařka*, *fitnessprogram*;

demo-, srov. *demodisketa*, *demokazeta*, *demoprogram*, *demosnímek*;

gala-, srov. *galahitparáda*, *galashow*, *galavečeře*, *galafotbal*;

soft-, srov. *softbal*, *softporno*, *softerotický*, *softsexfilm*, *softrock*.

Různorodost typů složenin s členem cizího původu jako druhým je v porovnání s repertoárem cizích členů vystupujících v antepozici v obou jazycích mnohem menší. O neustálé slovo tvorné produktivitě můžeme mluvit ve vztahu k derivátům, které tvoří otevřené řady nových slov s následujícími morfémy v roli druhého členu: **-man**, čes. **-manie**, pol. **-mania**, pol. **-terapia**, čes. **-terapie**, **-bus**, srov. přejímky ověřené v obou jazycích: pol. *showman* // *szołmen*, *telemania*, *wideomania*, *muzykoterapia*, *gimbus* (ze spojení slov *gimnazjum* a *autobus*); čes. *gagman*, *muzikoterapie*, *diskobus*. Pro 90. léta jsou však v obou jazycích nejvíce charakteristické takovéto členy: v pol. **-holik**, **-holizm** a v češ.

-holismus (-holizmus). V obou porovnávaných jazycích bylo prototypem pro poměrně četné série neologismů (většinou okazionalismů) s druhým cizojazyčným členem *-holik* přejaté slovo *workholik*. Při adaptaci tohoto modelu se jako podpůrné ukázalo substantivum *alkoholik*. V polštině zdůvodňuje uznání složky *-holik* za produktivní slovo tvorný prvek analogická řada, čítající minimálně necelou dvacítku slov, která byla na jejím základě utvořena (v mnoha případech kalkováním cizích struktur). Do této řady patří mj. *pracoholik*, *seksoholik*, *mlekoholik*, *zakupoholik*, *sklepoholik*, *internetholik*, *slodyczoholik*, *teleholik* ‚závislý na televizi‘. V češtině se mezi novými tvary tohoto typu kromě výrazu *workholik* nacházejí ještě mj. *stresholik*, *jablkoholik*, *estetoholik*, *čajoholik*, *čokoládoholik*, *jídloholik*, ve kterých se, podobně jako v polských příkladech, část *-holik* spojuje jak s cizími základy, tak i domácími (NSČ 1998, Lotko 2000). V obou jazycích většině derivátů se segmentem *-holik* přinejmenším potencionálně odpovídají paralelní struktury s *-holizm* typu pol. *pracoholizm*, čes. *stresholismus*.¹⁶

V obou jazycích, zvláště ve skloňování, které můžeme najít v médiích, reklamě atp., se stále více prosazují struktury se členy *-show*, *-story*, *-shop* či *-burger*, podle anglických vzorů složenin typu *talkshow*, *sexshow*, *liveshow*, *lovestory*, *fotostory*, *sexshop*, *hamburger*, *cheesburger*. V polštině se jejich repertoár analogicky zvětšuje podle anglických složenin se strukturou s druhými členy *-land* // *-landia*, *-fan*, *-ex* // *-eks*, jako např. *komputerland*, *mlekoland*, *komputerofan*, *rockfan*, *ciuchex*, *lumpeks*.

Segment *-centrum*, produktivní v současné češtině, nacházíme v řadě nových přejatých slov z angličtiny, jako např. *autocentrum*, *biocentrum*, *datacentrum*, *eroscentrum*, *infocentrum*, *sportcentrum*, *transplantcentrum* (NSČ 1998). Element *-centrum* označuje hlavní místo, ve kterém se soustřeďují obchody, střediska atd., svázané s tím, o čem informuje první člen složeniny. Expanze struktur tohoto typu je nepochybně spjatá s ekonomickými změnami, novým způsobem provozování obchodu a vykonávání služeb, s dynamikou reklamy atp. V polštině lexém *centrum* netvoří analogické série, objevuje se naproti tomu ve jménech vlastních, typu *Galeria Centrum*.

Shrnutí

Jevy a procesy, které byly předmětem našich úvah, jsou nepochybnými projevy intenzivně se uskutečňující internacionalizace slovo tvorných systémů obou jazyků. Nové tvarotvorné prostředky (odlišené od dříve přejatých lexémů), které vznikly pod vlivem cizích jazyků, vykazují v obou jazycích nemalou slovo tvornou produktivitu. Ve většině případů cizojazyčné komponenty

vymezují současnou skutečnost, která je z určité části společná dnešním Čechům i Polákům (tak jako i jiným národům, obzvláště zde, v Evropě).

Schválení cizích jazykových prostředků v pojednáváných jazycích podporuje také jejich probíhající adaptace v jednotlivých jazykových systémech, která se (byť na počátku bývá obvykle pouze povrchní) po určité době rozmanitými „přizpůsobovacími“ procesy vztahuje k stále hlubším vrstvám jazyka. Projevem toho typu procesů jsou mj. rozmanité slovo- a tvarotvorné jevy, které lze pojmut na této ose: od přizpůsobení, spočívajících pouze ve tvoření adjektivních i slovesných forem (typu pol. *hitowy* od *hit*), přes získání motivovanosti na základě přejímajícího jazyka a tím též zvětšení jeho repertoáru tvarotvorných prostředků (srov. v čes. *surfing* jako výraz motivovaný se sufixem *-ing* jako formantem a *surfovat* jako slovo- a tvarotvorným základem), a také odvozování nových slovo- a tvarotvorných forem z přejatých lexémů s účastí domácích formantů (typu čes. *pankáč*, *pankáčský*, pol. *punkowiec*, *punkowa*) – až po procesy tvoření nových nápaditých výrazů na bázi přejatých lexémů. Příkladem posledního typu jevů může být okazionalismus z 90. let *pampers* (*pampersiak*), jeden z mladých pracovníků polské televize, nazývaných *pampersami* během vládnoucího období premiéra W. Walendziaka – tento derivát metaforicky navazuje na lexikální přejímku *pampers* „dětské pleny na jedno použití, mající tvar kalhotek“.

Moje snaha ukázat vliv lexikálních přejímek na současnou polskou i českou slovo- a tvarotvorbu není – jak soudím – v rozporu s tezí M. Dokulila, podle které „podstatný význam má pro každý jazyk především vytváření nových pojmenování na základě vlastní, domácí slovní zásoby, a podle vlastních zákonitostí tvoření pojmenování – at' už tu byl podnět nebo dokonce předloha jazyka cizího, anebo se potřeba utvořit nové pojmenování objevila bez cizího podnětu“ (Dokulil 1962, s. 20). Pojednávané jevy však dokazují, že vliv cizích komponentů i vzorů na slovo- a tvarotvorné systémy obou jazyků je poměrně silný. Přesvědčují nás též, že neexistuje ostrá hranice mezi tvořením výrazů a jejich přejímáním – naopak tyto procesy zůstávají mezi sebou v úzkém svazku a vzájemně se ovlivňují. Takto vidí ony procesy rovněž Miloš Dokulil v monografii *Tvoření slov v češtině*.

Krystyna Waszakowa
(přeložila Veronika Forková)

Literatura

- BOZDĚCHOVÁ, I. Diskosloženiny. *NŘ*, roč. 76, s. 103–104.
BOZDĚCHOVÁ, I. *Tvoření slov skládáním*. Praha 1994.

- BOZDĚCHOVÁ, I. Vliv angličtiny na češtinu. In DANEŠ, F. a kol. *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha 1997, s. 271–279.
- DOKULIL, M. *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov*. Praha 1962.
- DANEŠ, F. Situace a celkový stav dnešní češtiny. In DANEŠ, F. a kol. *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha 1997, s. 12–24.
- FILÍPEC, J. Dynamika lexika v proměnách české národní společnosti 20. století. In KOŘENSKÝ, J. (ed.). *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Český jazyk*. Opole 1998, s. 180–196.
- LOTKO, E. O některých vývojových tendencích v současné slovní zásobě a jejich příčinách (na materiálu češtiny, slovenštiny a polštiny). In *Studia Slavica. Obraz světa na konci 20. století ve slovanských jazycích a literaturách*. Ostrava 2000a.
- LOTKO, E. Co odhaluje analýza neologizmů v současné češtině? In WRÓBEL, H. (ed.). *Studia z filologii słowiańskiej ofiarowane profesor Teresie Zofii Orłós*. Kraków 2000b, s. 137–141.
- MARTINCOVÁ, O. Na okraj konkurence slovo tvorných prostředků (U příležitosti životního jubilea M. Dokulila). *SaS*, 1997, roč. 58, s. 161–163.
- MARTINCOVÁ, O. Synonymie a antonymie u slovo tvorných neologizmů. In KLESZCZOWA, K., SELIMSKI, L. (eds.). *Słowo twórczość a inne sposoby nominacji*. Katowice 2000, s. 153–157.
- MLEZIVA, E. Vliv společenských změn na vznik nových významů a výrazů v českém jazyce (Lingvisticko-sociologická studie). *SaS*, 1996, roč. 57, s. 283–296.
- SMÓLKOWA, T. a kol. *Nowe słownictwo polskie. Materiały z prasy lat 1985–1992*. Kraków 1998/1999 (NSP).
- MARTINCOVÁ, O. a kol. *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů*. Praha 1998 (NSČ).
- SAVICKÝ, N. Pohyb ve slovní zásobě a v neologii. *Slavia*, 1999, roč. 68, s. 3–7.
- SOCHOVÁ, Z., POŠTOLKOVÁ, B. *Co v slovnících nenajdete*. Praha 1994.
- WASZAKOWA, K. *Słowo twórczość współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksálne obce*. Warszawa 1994a.
- WASZAKOWA, K. Tendencje rozwojowe w słowo twórczości polszczyzny końca XX wieku. In GAJDA, S., ADAMISZYN, Z. (eds.). *Przemiany współczesnej polszczyzny*. Opole 1994b, s. 53–60.
- WASZAKOWA, K. Różnorodność i intensywność procesów przejmowania elementów obcych w słowo twórczości współczesnej polszczyzny. *Poradnik Językowy*, 2001, s. 2–14.
- ZIKOVÁ, M. Substantivní neologismy a jejich parasystémový charakter. *NŘ*, 2001, roč. 84, s. 81–89.

Poznámky

¹ Z mnohých českých i polských jazykovědných prací, které se věnují této tematice, lze například uvést následující: Daneš 1997, Filipec 1998, Lotko 2000a, 2000b, Mleziva 1996, Savický 1999, Waszakowa 1994b, 2001.

² Tyto údaje uvádí E. Lotko v práci Lotko 2000a.

³ M. Dokulil připisuje důležitou roli v procesu obohacování slovní zásoby češtiny slovní zásobě mezinárodní. Upozorňuje také, že tato slova mohou být utvořena přímo na základě mateřského jazyka, ale že v každém kulturním jazyce tvoří fecko-latinské elementy jakousi doplňující slovní zásobu (Dokulil 1962, s. 20).

⁴ Srov. též REJZEK, J. K formální adaptaci anglicismů. *NŘ* 76, s. 26–30.

⁵ V současnosti se v tisku setkáváme s popoštěným způsobem zápisu výrazů z tohoto hnízda: *czip*, *czipować* atd.

⁶ Vědci upozorňují na odlišnosti ve spojitelnosti, frekvenci, významech i stylistických vlastnostech mezi odvozenými adjektivy (od téhož slovo tvorného základu) s domácími a cizími sufíxy, jako např. dvojice typu čes. *kompaktní* a *kompaktný* (srov. *kompaktní disk*, *fotoaparát*, *kompaktné fotografie*), *satanický* a *satanský* jako rovněž na totožnost cizích a domácích členů, jako *sponzoring* // *sponzorování* // *sponzorství* (NSČ 1998).

⁷ Nebudeme se zde hlouběji věnovat otázce motivace (přímé, nepřímé, kondenzační), ale pouze poznamenejme, že některé deriváty jsou motivovány více než jednou.

⁸ Výraz *wizażysta* (kromě dříve zmíněného českého *au-pairka* od *au-pair*) je dnes ojedinělý příklad galicismu – srov. franc. *visagiste* od *visage*, tvář.

⁹ Srov. MARTINCOVÁ, O., VLKOVÁ, V. Designer, designér. *NŘ*, 1990, roč. 73, s. 166–168.

¹⁰ V poli působnosti derivátů s cizími formanty se nacházejí také přejatá slova, která se jim formálně podobají, ale s ohledem na nedostatek motivovanosti v přejímajícím jazyce v něm nemají status derivátů, srov. *bill/ing*, *clear/ing*, *dump/ing*, *screen/ing*, *broker*, *deal/er*, *post/er*, *receiv/er*. Některá z nich jsou již adaptována graficky (plně nebo částečně), jako např. v polštině *lideri* *diler*, kterým v češtině odpovídají: *leader* // *lídr*, *dealer*.

¹¹ Pojem *prefixoid* se vztahuje k těm částem složenin, které přestávají mít charakter komponentu kompozita a přibližují se prefixu tím, že jsou připojeny bezprostředně k slovotvornému základu. Termín *afixoid* byl uveden do české lingvistiky článkem O. Martincové a N. Savického Hybridní slova a některé obecné otázky neologie. *SaS*, 1987, 124–139. O složeninách s užitím *afixoidů* se nemluví pouze ve vztahu k prefixoidům, ale také k sufixoidům, mezi které bývají započítávány složky typu *-holik*, *-log*, *-mania* (*mánie*) – srov. Ziková 2001, s. 86.

¹² O synonymických řadách *super-* : *mega-* : *hyper-* a jiných slovotvorných prostředcích tohoto typu nyní si konkurujících (cizích i domácích) srov. Martincová 1997, 2000.

¹³ Některé z výše uvedených členů získaly autonomii, např. samostatnost vykazuje segment *porno* (srov. *Byl obviněn ze šíření dětského porna.*) a také *wideo* // *video*, srov. *Obejržel film na wideo.* // *Wystawa sprzętu wideo.* Samostatně vystupuje také v češtině produktivní člen *krimi* (← *kriminální*), srov. *Čte jen samé krimi* (Ziková 2001, s. 87).

¹⁴ Slovo tvorná produktivita oněch složek (měřená počtem nových derivátů) se v obou jazycích představuje samozřejmě různě. Například v češtině velmi četným neologismům s členem *disko-*, typu *diskokapela*, *diskotanec*, *diskopolka*, *diskorej*, *diskoklub*, *diskomaratón*, *diskooděv*, *diskosvět* (srov. Bozděchová 1993) odpovídá sotva hrstka nových struktur tohoto typu v polštině, srov. *discomania*, *discomuť* (NSP 1998/1999).

¹⁵ O co méně jsou v angličtině zkratky se strukturou podobnou formě *e-mail* něčím výjimečným (srov. výrazy *T-shirt*, *m-commerce* ← *mobile commerce*, *m-phone* ← *mobile phone*, *H-bomb* ← *hydrogen bomb*), o to více jsou ve slovanských jazycích konstrukce tohoto typu jevem poměrně řídkým a nesystémovým. V češtině na rozdíl od polštiny, ve které je *T-shirt*, existují *A-narkoman*, *CD-disk*, *C-avitaminóza*, *RNA-viry* (Bozděchová 1994, s. 15, Ziková 2001, s. 87).

¹⁶ Absence interfixu v derivátech *stresholik* a *stresholismus* je přibližuje ke strukturám s prefixoidy.

NAŠI STUDENTI A ABSOLVENTI V CIZÍCH SLUŽBÁCH

Jak se mi to stalo

Před rokem jsem dokončila studium anglistiky a bohemistiky na filosofické fakultě. Dnes sedím před obrovským monitorem svého počítače, jenž je vybaven nejmodernějšími verzemi všeho, nač si vzpomenu, a je připojen k půl roku staré laserové tiskárně, o jejíž toner si nemusím dělat starosti, protože jakmile budu potřebovat nový, dojdou si pro něj k sekretářce. Má jich ve skříni asi pět. Až dojdou, dokoupí nové, nebo možná ještě dřív. Na konci školního roku stejně vždycky musíme utrácet narychlo peníze, které nám jaksi přebyly. Proto taky ta nová tiskárna. Když na to pomyslím, mám ale trochu špatné svědomí. Vzpomenu si, jak v Praze na fakultě moji přátelé a bývalí učitelé někdy zoufale protřepávají staříčkový toner v naději, že se jim třeba podaří vytisknout ještě alespoň jednu stránku. Nové tonery totiž nejsou a peníze také ne. Nepříjemný pocit, že něco není v pořádku, ještě zintenzivní, když si uvědomím, že mám vlastní kabinet, tedy skoro vlastní, protože kolega, jehož počítač s čtvrt roku starým monitorem stojí naproti mně, je opět na konferenci, tentokrát na Tenerife. Nepamatuji si, že by učitelé z mé bývalé katedry jezdili často na Tenerife (za fakultní peníze, samozřejmě), a přesto se jich v místnosti tísni dvakrát i třikrát tolik. Čím to je, že se mám tedy já tak královsky? Proč si já popíjím čaj uvařený v „katedrální kuchyňce“ (právě nám tam přivezli nový sporák a ledničku) a čtu si v tichu svého kabinetu článek z časopisu *Language and Cognition* (poslední číslo, samozřejmě), jehož kopii pro mě obstaral jeden ze studentů, kteří jsou zde placeni za to, aby se zaměstnanci nemuseli starat o tak podružné věci jako kopírování? Jsem lepší než moji bývalí spolužáci? Jsem lepší než učitelé, u nichž jsem před rokem skládala státnice? Vymyslím si snad? Ne, pracuji prostě v Německu!

Jak se mi to stalo...

Začalo to nenápadně. V Praze jsem během čtyř let studia navštívila už všechny semináře, které pro mě byly zajímavé, nabídka se příliš neměnila, a tak nezbývalo než začít navštěvovat praslovanštinu, nebo se podívat, jaké semináře se učí

v cizině. Vyjela jsem tedy s Erasmem do Lipska. Získat stipendium těžké nebylo, nabídka k mému překvapení převyšovala poptávku. Abych zkrátila tuto semestrovou kapitolu, zmíním jen dvě zásadní události, které mě vystřelily směrem k místu, ze kterého teď píšu. Zaprvé jsem zjistila, že jsem se nemýlila, že se tu dají navštěvovat nejrozmanitější semináře a že jsou tu dokonce i speciální semináře pro doktorandy, takže kdybych chtěla překročit hranice dané dvojsmyslnou zkratkou Mgr., naskýtaly by se mi tu možnosti, o kterých bych v Praze mohla jen snít. Zadruhé (ale ne ve skutečnosti), když jsem na semináři z formální sémantiky ujasňovala již druhou nepřesnost, které se nebohý učitel (zvyklý na studenty-pecky – ano, s lipskými studenty je to skutečně tak) dopustil, všiml si mě jeden student, po semináři mě oslovil a loni v létě si mě vzal.

Faustovské motivy lásky a touhy po vědění mě přiměly k tomu, že jsem začala pátrat, jak bych mohla studovat doktorát v Lipsku. Ukázalo se, že se vstřícnými lidmi kolem sebe to jde dost snadno. Paní profesorku z katedry slavistiky, jejíž seminář jsem během erasmovského semestru navštěvovala, jsem požádala, zda by vedla mou disertaci, ona laskavě svolila a její slovo (samozřejmě v písemné formě) bylo jedinou skutečnou podmínkou k tomu, abych se mohla stát doktorandkou v Lipsku. Zbyl jen jeden problém. Jak budu studium financovat? Než jsem stačila rozeslat žádosti o stipendium na všechny možné nadace, potkalo mě asi prostě štěstí. Můj tehdy ještě přítel navštěvoval seminář z kognitivní psycholinguistiky s názvem Mentální lexikon. Vždycky jsem chtěla vědět, co ti kognitivní psycholinguisté vlastně dělají, a tak jsem se šla na seminář podívat. Abych nebyla psycholinguistikou úplně neposkrvněná, přečetla jsem si předtím anglickou studii, která se měla probírat. Byla jsem ale asi jediná, protože když začala po referátu diskuse... Po semináři za mnou přišel profesor, který ho vedl, s otázkou, odkud toho tolik vím o probírané látce. Pravdivě jsem odpověděla. Pak padlo ještě několik otázek a profesor mi nabídl práci. Na půl úvazku, psycholinguistický projekt s tématem Morfologie v řečové produkci. A mohla-li bych prý zítra ještě přijít si o tom promluvit. Přišla jsem, a zážitek to nebyl tak příjemný:

Ovládáte statistiku?

Umíte pracovat v Linuxu?

Umíte nějaký programovací jazyk?

Pracovala jste už někdy s nějakým experimentálním softwarem?

Víte, jak probíhají psycholinguistické experimenty?

Opravdu jste nikdy nečetla ani nějaký úvod do kognitivní psycholinguistiky?

Umíte dobře anglicky?

Jste dobrá v morfologii?

Až na poslední dvě otázky, které mi daly možnost se konečně taky trochu rozpovídat, jsem poctivě odpovíděla: „Ne.“ A dobře mi přitom nebylo.

Profesor mě pak poslal za „Dirkem“, holandským kolegou, který na projektu pracuje především. Dirk mi ukázal, jak vypadá takový experiment, a snad jsem u toho pronesla i nějaké bystré komentáře, protože – světe div se – jen jsem doma odemkla dveře, už zvonil telefon: byla jsem přijata.

Má práce pro mě dlouho byla individuálním intenzivním kurzem v oborech, které byly obsaženy v otázkách mého teď již šéfa. Obzvláště zápas s počítačem byl „tvrdý“. Ale asi to bylo to nejlepší, co mě mohlo potkat. Kdybych měla stipendium, určitě by se mi nedostalo takové péče a individuální výuky ani obrovských monitorů a vlastního kabinetu, které mám teď. Na slavistice píšu disertaci, na lingvistice se zabývám oborem, který je doma téměř neznámý, a přesto tak napínavý, chodím na přednášky, které mě zajímají, jezdím na konference a vyprávím o našem projektu, mám-li chuť, učím semináře, jejichž téma si sama volím, mám sympatické šéfy a ve srovnání s profesory na českých univerzitách až příliš hezký plat (i za ten poloviční úvazek...). Mám taky skvělého manžela a rozmazleného psouna – chcete i vy?

Tak nesaďte na seminářích jako pecky, protože člověk nikdy neví, kde na něj to štěstí čeká!

Denisa Bordag

Pražský student na jihu Německa

Tübingen (nebo počestně Tubinky) je staré universitní městečko ležící hluboko v historickém regionu Švábsko, které formálně náleží ke spolkové zemi Baden-Württemberg. Město má zhruba 80 000 obyvatel, z čehož je cca 30 000 studentů, a k tomu je třeba připočítat nestudenty, kteří jsou svým zaměstnáním s universitou spojeni. Kdo by ale očekával moderní universitní campus, jaký je častý ve Spojených státech, bude zklamán. Tubinky jsou vlastně maloměsto, ve kterém se shodou historických okolností nachází stará a známá universita.

Pro příchozího studenta, který má nějaké zkušenosti s jinými universitami v Německu (v mém případě Berlín, Postupim a Drážďany), je prvním pocitem naprostý zmatek – většinu toho, na co si zvykl, musí víceméně zapomenout.

Tady se všechno řídí svým, po mnoho let zaběhnutým systémem. Švábové jsou totiž velmi konzervativní, což je na celém životě v Tubinkách velmi patrné. Již cestou na universitu, která je tady – na rozdíl od Prahy a Brna – poměrně koncentrovaná tím, že drtivá většina universitních budov leží na jedné z hlavních ulic a v několika k ní přiléhajících, mne zarazili studenti, kteří na první pohled náleželi k nějakému Burschenschaftu. Pro mne to byla záležitost již snad 130 let mrtvá, ale to byl omyl, tady jich mají několik, a to jak velmi konzervativních (rozuměj reakčních), tak i několik relativně svobodomyšlných (např. bez povinnosti souboje). Podle názorů mnoha studentů jsou ale Burschenschafty jen marginální stránkou studentského života v Tubinkách.

Překvapením naopak příjemným je universita sama a universitní knihovna rovněž. Knihovna, která byla budována několik set let a jejíž vývoj byl násilně přerušen jen dobou nacionálního socialismu, skýtá velmi kvalitní knižní fond. Příjemným problémem – dá-li se to tak nazvat – je tu minimum personálu a maximum knih dostupných v regálech. Problém to je proto, že než jsem se dostal ke knize, kterou jsem hledal, měl jsem v ruce sedm dalších, na které jsem se chtěl „jen trochu podívat“. Tubinky jsou od České republiky přece jen trochu dál než Lipsko nebo Řezno, a tak zastoupení bohemistické literatury, zejména té nejnovější, není tak silné jako např. ve zmíněném Lipsku. Je to škoda, protože slavistika v Tubinkách je vynikající a bohemistika zde má také své zastoupení a své příznivce. Na druhou stranu menší zájem umožňuje absenční výpůjčky knih, které v Praze nepůjčují ani ke kopírování.

Další velkou změnou je postavení postgraduálního studenta. Disertační práce je pro něj i pro jeho fakultu hlavním cílem, nikoli vedlejším produktem vedle povinných zkoušek a colloquií. Doktorand zde tedy neskládá během svého doktorandského studia žádné zkoušky kromě závěrečné a jeho přítomnost na katedře je kromě doktorandského semináře vyžadována jen sporadicky. Nemá-li místo asistenta, nesmí učit. Přesto je možné doktorandy potkat téměř každý den v knihovně daného semináře, mají totiž dost času na studium. S tím souvisí i sociální postavení postgraduálního studenta, které je s jeho postavením v ČR nesrovnatelné. Doktorand není sociální případ, v drtivé většině případů nepotřebuje vedlejší zaměstnání, a pokud pobírá stipendium, je často v podmínkách zakotveno, že ani pracovat nesmí! Upřímně napsáno, on to ani nepotřebuje. Možnosti financování postgraduálního studia je víc: od stipendií poskytnutých spolkovou nebo zemskou vládou v rámci výzkumného projektu přes stipendia různých nadací po doktorandská stipendia poskytnutá přímo universitou v rámci tzv. Graduiertenkollegia (to je i můj případ).

Studium na universitě v Tubinkách není tak ideální a bezproblémové, jak by se mohlo zdát z předešlých odstavců. Karl-Eberhards Universtät je velký podnik, jehož administrativa a byrokracie spojená s pověstnou německou pečlivostí přivádí mnoho studentů na pokraj zoufalství. Stejně tak rozpočtové škrtky tu jsou velmi citelné a humanitní obory bojují o své místo na slunci stejně jako v celém Německu. Na druhé straně je zajímavou zkušeností zjištění, že onen lehce bohémský a uvolněný přístup ke studiu a k vědecké činnosti, který je typický pro většinu humanitních oborů, nemusí nutně znamenat bezbřehý chaos.

Albert Kubišta

Hvězdy nad Lipskem

Nad Lipskem svítí hvězda. Ne v noci. Blyští se na slunci, když se člověk podívá dlouhou alejí, Ulicí 18. října. Mezi stromy až na samém konci třídy, vlastně to není na konci třídy, je to až buhvíkde, se na dlouhé úzké špičce za slunečného dne zlatavě blýská hvězda. Ta hvězda je na špici jedné z továrních hal. Lipsko má totiž minulost, která je trochu rudá. Naproti nablýskanému zlatavému cimbuří pravoslavného kostela se protiváhou blýská zlatá zlatá zlatá hvězda tovární haly. Lipská minulost je vůbec temná, nikdo neví, co se odehrálo toho dne, podle nějž se jmenuje ta dlouhá ulice plná studentských kolejí.

Bydlete na koleji v Ulici 18. října, protože až přijde podzim a budeš se dívat těma velkejma slepejma dvěma okna ven ze svého pokoje, uvidíš, jak listí zběsile lítá vzhůru. A k vidění nebude nic jiného, jestli budeš ležet ve své posteli obrácen k oknu, nic jiného než lité šedivé nebe a na něm se mihající listí.

Bydlete na koleji v Ulici 18. října, protože až přijde jaro a budeš vykloněnej z okna, kolem budou rvát ptáci skoro stejně jako děti a možná stejně jako důchodci. Budeš vykloněnej z okna úplně stejně jako ty důchodci a budeš úplně stejně čuchat to jaro a budeš mít chuť se procházet dlouho alejí plnou stromů obalených listím, které někdy později poletí vzhůru, a jedinej rozdíl bude, že tvoje zdvíhající se chrípí bude přece jenom o něco méně na jaro citlivé než to rentiéri. A když budeš hodnej a rozhlídneš se, tak takhle po pravý straně fakt uvidíš hvězdu.

Bydlete na koleji v Ulici 18. října, protože až jednou nepřijde jaro, budeš pěkně vykulenej.

Bydlete na koleji v Ulici 18. října, protože až přijde léto, i poté co nebylo jaro, už nebudeš vykloněnej ani vykulenej a budeš moci se válet u moře s jachtami. Lipsko totiž vlastní moře, moře, které je čistší než leckteré moře. Není moře jako moře. Břehy písčité či travnaté, nahaté, i grilování vepřových kotlet je povoleno. Moc silný důvod pořídit si semesterticket, ale: protože Lipsko nemá socialistickou jenom minulost, studenti všeobecně po 19. hodině MHD zdarma. I Lipsko nabízí svezení retro tramvajemi s vyhřívánými sedačkama, co mají vepředu po pravé straně napsáno velikými tiskacími ČKD.

Na konci léta se občas začne zatahovat a najednou táhnou Lipskem mraky. Bude se zdražovat studium. Semesterbeitrag o dvě eura. Kluby. Studentské kluby. Spousta studentských klubů. Každý den nějaký studentský klub. Mraky studentů, mraky kouře, mraky piva, sudy piva, mraky a litry vína. Dotované ceny piva, vína, lihovin. Musí se zvýšit o dvě eura.

Na uni se s přibývajícím dnem student noří do stále hustší neprůhlednější štiplavější mlhy. Chce otevřít okno, nějaké okno, z těchhle oken se nedá vyklonit. Zbývá jít do třídy, kursy jsou někdy přecpané, člověk sedí na chodbě a otevřenými dveřmi sleduje dění ve třídě. Třída nacpaná, křída bílá. Uni se s přibývajícími studenty noří do stále hustších mlčných mraků. Večer není vidět.

Až budete bydlet v Ulici 18. října, a půjdeš dlouho alejí, která je někdy červená a jindy zelená, a půjdeš do centra na uni se svojí šťastnou hvězdou v zádech, bude ti ta cesta trvat jenom patnáct minut. A až sejdeš z Ulice 18. října trochu níž a před tebou vyjíždějící auto srazí cyklistu, budeš vědět, že v Lipsku jsou taky cyklistické stezky, a budeš uvažovat o tom, že si pořídíš kolo, a protože ho koupíš na uni od jednoho studenta za pár euro, tak budeš jezdit po Lipsku na kole. A protože jsi dobrý cyklista, zúčastníš se lipského studentského cyklistického závodu a vyhraješ ho a cenu ti bude předávat studentka, která vypadá úplně stejně jako princezna se zlatou hvězdou na čele.

Petr Biskup

Polární záře nad Tromsø

Studovat na univerzitě v Tromsø nenapadlo nás, ale pana profesora Uličného. Protože se mu ale tak daleko cestovat nechťelo, poslal tam nás. Aby nás přesvědčil, že se nám tam chce, pozval si na pomoc bývalou tromsskou studentku Lucii Medovou a společnými silami se jim to podařilo.

Podali jsme si tedy přihlášku a na podzim roku 2002 (přesněji: v srpnu) jsme zde skutečně začali studovat.

Tromsø (Norsko) leží na zeměpisné šířce 69° 40' 33".

Sedmdesátá rovnoběžka je severněji než šedesátá šestá rovnoběžka, čili, jak zeměpisně vzdělané jistě už napadlo, daná univerzita se kromě věhlasné lingvistiky může také pochlubit tím, že jako jedna z mála (ne-li sama) leží za polárním kruhem. Severněji už rozhodně žádna není. Pro lidi, kteří nikdy tak daleko na severu nebyli: 1. Místní z legrace říkají, že je v Tromsø devět měsíců zimy a tři měsíce špatných lyžařských podmínek. Není to legrace. 2. Místní pivo se chlubí, že je nejsevernější na světě. Ničím jiným se také chlubit nemůže. 3. V místních názvech lze objevit neuvěřitelnou variabilitu a nápaditost: Polaria, Polární muzeum, Polární centrum, Polární pivo, Arktické pivo, Arktický čaj, Arktická katedrála, Arktická botanická zahrada, Amundsenovo centrum pro arktický výzkum. 4. Na vysoké škole existuje obor zdraví ryb (pan prof. Uličný si myslí, že také velrybářství: pro případné zájemce: není to pravda!) a výzkum polární záře. 5. Máslo je tu slané a sýr sladký.

Obyčejný tromsský student si přesto i v takových podmínkách žije velice dobře. Dostává spoustu peněz od státu, bydlí většinou luxusně (podle měřítek českého studenta), může jezdit do školy a ze školy na běžkách nebo na speciálních sáňkách (finsky zvaných potkukelkka). Na univerzitě si kopíruje a tiskne všechny potřebné materiály zdarma, zdarma rovněž telefonuje po celém Norsku (což se Čechům obzvlášť hodí), má k dispozici množství nejrozličnějších počítačů (včetně krásných, ale záludných macintoshů), různé svačínové koutky s mikrovlnnými troubami a rychlovarnými konvicemi. Zatímco v Praze je na jednu židli deset studentů, zde je na jednoho studenta deset židlí. V knihovně lze najít ke studiu lingvistiky, na co si kdo vzpomene. Co se týče češtiny, je to trochu horší, ale přesto si tu můžeme počíst třeba o stupňování od Marvana a Instrumentál v češtině se dá snadno objednat.

Obor, který studujeme (obecná lingvistika), tu studuje kromě nás ještě jeden

student. Jmenuje se Sullay. Protože bychom byli jen malá a málo veselá skupinka, přednášky a semináře máme společně se studenty z anglické lingvistiky, čili je nás nakonec šest. Všichni studenti jsou zahraniční, Češi vedou (33 procent).

Studium je dvouleté, magisterské, v angličtině; hlavní předměty jsou syntax a fonologie, doplňky tvoří sémantika či osvojování jazyka. Všechno v duchu generativním – minimalistickým a optimalistickým.

Naše početní převaha určuje náplň předmětů. Původně se náš obor jmenoval skandinávská lingvistika. Kvůli velice nízké účasti Skandinávců byla ale přejmenována na obecnou lingvistiku a nyní se nenápadně transformuje do lingvistiky české. Nejznatelnější je to na hodinách fonologie, kde si náš učitel vytahuje z rukávu stále nové a nové příklady z češtiny. První hodina byla celá o pražské škole, na dalších jsme slyšeli, jak se náš norský pan profesor pokouší vyslovit *strč prst skrz krk, Plzeň a Brno*, dozvěděli jsme se, že se čeština typy možných slabičných vrcholů výrazně blíží tashlhiytské berberštině (dialekt berberštiny, používaný v Imdlawnském údolí, které leží sedmdesát kilometrů severovýchodně od města Taroudant). Mnohem objevnější však pro nás byla informace, že nevyslovujeme přízvuk na první slabice, např. ve slově *Kateřina* je na slabice *ři*, ve slově *kabelka* na *bel*, čili že je čeština v zásadě moraický jazyk, podobně jako latina (Šafařík a Kollár by měli radost), a že ř pravděpodobně přitahuje přízvuk. K závěru, že čeština je citlivá na kvantitu slabik, docházejí naši fonologové i na základě dat jakési Marie Šafářové-Nilsenové. Takže dnes už víme, že ve slově *biologie* je sekundární přízvuk na třetí slabice, zatímco ve slově *biologický* je na slabice čtvrté.

Některé nové poznatky pro nás však byly ještě překvapivější. Když jsme si na jednom syntaktickém semináři četli článek o reciprocitě v češtině (?), zjistili jsme, že když „se artisté nazvedají sobě na ramena“, mohou vytvořit pyramidu, zatímco, pokud „se artisté ponazvedají sobě na ramena“, pyramidu vytvořit nemohou, jelikož jejich reciprocita je příliš silná, tudíž by nejnižší musel stát na ramenou nejvyššího, což u pyramid nejde. U příkladu „artisté se nanazvedali sobě na ramena“ byla argumentace ještě sofistikovanější. Pyramida tentokrát nemůže být utvořena, jelikož sémantika předpony *na-* evokuje náhodnou kolekci relativně vysokého počtu dějů, což je nekompatibilní s tak cíleným procesem, jako je stavba pyramidy.¹ A to se naši kamarádi divili, jak asi budeme v Norsku studovat češtinu.

My se taky divíme. Norové se nediví, protože jsou tolerantní. Nemají rádi

jenom Švédy. Aby zábava nevázla, dva místní vtipy o Švédech:
Co je napsáno zespoda na švédské láhvi piva? Otevřít na druhé straně.
A jak potopíte švédskou ponorku? Zaklepete na okno.

Jakub Dotlačil, Kateřina Součková

Poznámky

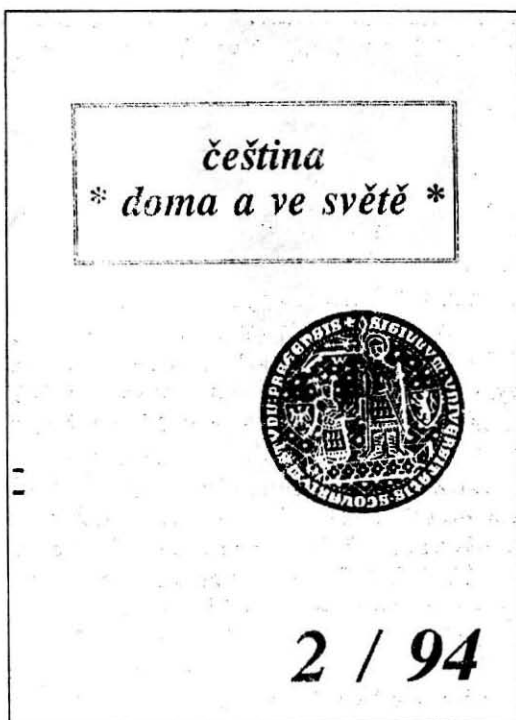
¹ Pro případné zájemce odkazujeme na článek: FILIP, H., CARLSON, G. N. Distributivity strengthens reciprocity. Collectivity weakens it. *Linguistics and Philosophy*, 2001, roč. 24, s. 417–466. Bleble.

Deset let ČDS (redakční zpráva)

Časopis *Čeština doma a ve světě* začal vycházet na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze v roce 1993, tedy před deseti lety. Od počátku jej redigují členové tamního Ústavu českého jazyka a teorie komunikace (dříve katedra českého jazyka). Vedoucím redaktorem je po celou dobu Oldřich Uličný. Funkci výkonného redaktora převzal v roce 1997 po Václavu Fleglovi (1993) a Josefu Šimandlovi (1993–1996) Robert Adam. Ve stejné době získala ČDS díky grafikům Aleně Holé a Peteru Balharovi dnešní podobu grafické úpravy.

Časopis se od počátku snaží překračovat rámec úzké odbornosti a oslovovat širší čtenářskou obec popularizačně zaměřenými články. Jednotlivá čísla nejsou monotematická, avšak mají vždy své téma ústřední. Výrazný podíl na podobě čísla má jeho redaktor; zpravidla jím je některý z členů redakce, ale na světě jsou i čísla připravená doktorandy nebo odborníky působícími na jiných pracovištích FF UK (Ústav Českého národního korpusu, Fonetický ústav). ČDS je čtvrtletník, od roku 1998 se však objevují i dvojčísla: za deset let tak vyšlo celkem třiatřicet čísel/dvojčísel. Jejich přehled, kompletní obsahy i vybrané články lze najít v elektronické podobě na adrese ucjtk.ff.cuni.cz/publikace/publikace.htm.

Mezi autory publikujícími v ČDS jsou vedle bohemistů z Univerzity Karlovy také kolegové z ostatních českých, moravských a slezských univerzit (Brno, Plzeň, Ostrava, Olomouc, České Budějovice, Hradec Králové, Opava, Liberec, Ústí nad Labem), pracovníci Ústavu pro jazyk český AV ČR, zahraniční bohemisté (Polsko, Německo,

USA, Velká Británie, Bulharsko, Rusko, Rakousko) a badatelé v jiných oborech (psychologové, pedagogové, politologové, nebohemističtí filologové). Také lidé z praxe: učitelé češtiny, mediální a reklamní pracovníci. A v nezanedbatelné míře studenti, a to nejen z mateřské fakulty, nýbrž i z jiných fakult, univerzit, ba i zemi.

V příštích ročnících se tvář ČDS změní jen málo: časopis bude vycházet dvakrát do roka jako dvojčíslo; rubriku O autorech budeme zařazovat do každého čísla, a nikoli jen jednou ročně, a nebudeme v ní odkazovat k předešlým ročníkům.

Věříme, že *Čeština doma a ve světě* zůstane platnou a svébytnou součástí českého bohemistického dění a že si najde své spokojené čtenáře i v druhém desetiletí své existence.

red

O autorech (1 a 4/2002)

Petr Biskup

absolvent bohemistiky na FF UK, doktorand na univerzitě v Lipsku

Denisa Bordag, roz. Vořubová

absolventka bohemistiky a anglistiky na FF UK, doktorandka ÚČJTK FF UK v Praze; zároveň působí v psycholingvistické laboratoři na univerzitě v Lipsku

Jakub Dotlačil

student bohemistiky na FF UK a obecné lingvistiky na univerzitě v Tromsø

Šárka Lešnerová

absolventka bohemistiky a latiny, doktorandka ÚČJTK FF UK v Praze

Marie Nilsenová

absolventka bohemistiky na FF UK, doktorandka na Institutu logiky, jazyka a komputace v Amsterodamu

Zdena Skoumalová

bývalá pracovnice ÚJČ, zabývá se morfologií a slovotvorbou

Dana Slabočková

hostující profesorka ve Středisku českých studií na Svobodné univerzitě v Bruselu

Daniel Soukup

student anglistiky a germanistiky na FF UK v Praze

Eliška Stehlíková

studentka bohemistiky na FF UK v Praze

Alena Šimečková

profesorka FF UK, zabývá se gramatikou a slovotvorbou němčiny

Zuzana Vávrová

studentka bohemistiky na FF UK v Praze

Krystyna Waszakowa

profesorka Fakulty polonistiky Varšavské univerzity, zaměřuje se zejména na sémantiku a kognitivní lingvistiku; vede mezinárodní projekt srovnávací sémantiky

O ostatních autorech viz poslední čísla dosavadních ročníků ČDS (1993–2001) a č. 2–3/02.

Obsah

M. DOKULIL JAKO OSOBNOST

Proslov na zahájení zasedání JS, PLK a ÚJČ 6. června 2002 (Světla Čmejrková)	283
Devadesátiny PhDr. Miloše Dokulila, DrSc. (Zdena Skoumalová)	286

M. DOKULIL JAKO SPOLUPRACOVNÍK

Moje setkávání s Milošem Dokulilem (Marie Čechová)	291
--	-----

M. DOKULIL A JEHO INSPIRACE SÉMANTICKÉ

Význam, obsah, smysl (Josef Hrbáček)	294
--	-----

M. DOKULIL A JEHO INSPIRACE SLOVOTVORNÉ

Činitelská (a konatelská) jména v současném jazyce (na základě dat Českého národního korpusu) (Jana Klímová)	297
K Dokulilovu pojmu slovotvorné produktivity (z hlediska korpusové analýzy) (František Štícha)	302
Slovotvorná adaptace přejatých slov a její povaha (Zdenka Rusínová)	311
Pojednání o polské slovotvorbě z diachronního hlediska (Ivana Bozděchová)	322

M. DOKULIL A JEHO INSPIRACE KONFRONTAČNÍ

K vyjadřování kategorie nabývání (vyššího stupně) vlastnosti v současné češtině a němčině (Alena Šimečková)	325
Současná polská a česká slovotvorba a expanze přejatých slov (Krystyna Waszakowa)	331

NAŠI STUDENTI A ABSOLVENTI V CIZÍCH SLUŽBÁCH

Jak se mi to stalo (Denisa Bordag)	346
Pražský student na jihu Německa (Albert Kubišta)	348
Hvězdy nad Lipskem (Petr Biskup)	350
Polární záře nad Tromsø (Jakub Dotlačil, Kateřina Součková)	352
Deset let ČDS (redakční zpráva)	355
O autorech (1 a 4/2002)	357